

Iturria: *Azkaine gure sorterrria*, Jean Elizalde Zerbitzari (Piarres Xarritonen edizioa).
Elkar, 1985.

Klasikoen Gordailuan:
<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/Z/ZerbitzariAzkaine.htm>

AZKAIN E GURE SORTERRIA

Jean Elizalde «Zerbitzari»

Klasikoen Gordailuak egindako lanak oro dominio publikokoak dira, eta, Jabetze Intelektualaren Legearen arabera jatorrizko idazlanak bestelako eskubiderik ez baleuka, nahi bezala erreproduzi daitezke.

AITZIN SOLASA SAL TSA-MAL TSA

Lantto hau hastean, badakizue betbetan zer heldu zaukun gogorat? Hiribarren gure herritar jaun kalonje aipatuaren paperetan irakurtu hitz hau:

*Ez har egiteko
Lan abalaz goragoko!*

Eta ez dakigu hau ez den gure ahalaz goragokoa. Hasten dugu hare, guk bururutzen ez badugu, bertze norbeitek eginen duelakoan. Sekulan ez litake deus has, beldurrari behatzen balitz! Eta gero hain laket zaku maite ditugunez mintzatzea! Virgile pertsulariak latin ederrenez aspaldi erran zuen «*trahit sua quemque voluptas*». Egia handia...

Aitzin solas bezala zer erranen dugu? Ez dezon irakurtzaileak hemengo Euskarari hurbilegitik beha. Ez da Azkaine-Azkainekoa. Badu Senpere eta Sarakotik. Badu Lapurdi barnekotik. Orobat Baxenaberrekotik. Menturaz doi bat Xuberokotik ere ba. Saltsa bat da beraz. Agian saltsa ona, haatik!

Eta orai gure lumak baitu hainbertze erraiteko, zertarik has? Ez da errex hautatzea. Horra zertako gure lanari aitzin-izen hau emanen diogun: *Saltsa-Maltsa*. «*Miscellanea*» arras izen egokia izanen zen latinez, baina iduripena dugu jada beretua duela Arturo Campion batek, eta idazle batzueri laket bazaikote bertzerena hartzea, etzaiku laket eta ez dugu nahi: «*Cuique suum*!». Eta doala *Saltsa-Maltsa*...

Azkain, *Azkaine* ala *Azkaina* erran behar ote da? Badire holako purruxkerietan beren denbora galtzen dutenak. Eta beren denborarekin, burua. Etzaiku balio. Egundaino Azkain eta Azkaine erran dugu. Doala beretik. Azkaina ez dugu onartzen haatik, Etchepare jaun miriku jakintsunak han edo hemen hala erran badu ere: herrian sekulan nihork ez

dautzu erranen: «Azkainako pilotari bat. Azkainako elizan», bainan ba «Azkaingo edo Azkaineko pilotari bat, Azkaingo edo Azkaineko eliza»...

Duela ehun bat urte Larresoron norbeit izan da hitz guzien erroaren ondotik ibiltzea maite zuena: Hatan apeza. Ez da harek ateratzen etzuen bitxikeriarik. Ez dugu den gutieneko dudarik Hatan jaunak zartalakoa erranen zaukula nundik heldu den Azkaine. Xuxen edo makur erranen! Hatanen orde huna bertze bi hitz-ikertzale: «Azkain ez da mendia: haste da goratzen», dio Hiribarren Azkaindarrak; «Azkain Azkubek gain», dio Jean Sougarret, Larrungo ermitauak. Ez Hiribarrenen ez ermitauaren erranak ez du itxura handirik. Hainitz gehiago gustatzen zaiku Julien Vinson eta Pierre Lafitte apezak erraiten daukutena: *«Les noms des villages offrent un intérêt spécial: ils sont de trois espèces: les uns sont de simples lieux-dits, Ascain, qui a la montagne au-dessus»* dio lehenak; «Az, mendia da: beraz aise ageri da zer den Azkaine: mendia gainean duena», dio bigarrenak. Eta egiazki Azkainek gainean ditu Esnaur, Bizkartzun eta Larrun, hirur mendi eder.

Paul Raymondo jakintsuna ez da menturatu holako xehetasunetarat, bainan bertze batzu eman dauzku, onak baino hobek: mendetik mendetat Azkainek ukan dituen izenak: Escan (1140), Scain (1235), Azcayn (1302), Scainh (1450), Ascaing (1552). Eta orai beha bitxikeria huni: *Azpareneren* izenik zaharrena *Hesparrene* da; *Azkainenerena*, *Escan*.

Milesker handi bat zor digu hemen azken xehetasun balios hauk eman dauzkun Lafitte jaun apez adixkideari.

Azkaine hamabortz-hamasei ehun arima duen herri tarro bat da. Pollit eta maitagarria gainerat. Pollit eta maitagarrienetarik. Azkaindar batek erraitea itsusi da, bainan badire guk baino lehenago erran dutenak... eta cuskaraz, frantsesez eta latinez! Beha:

*«Bazoa Angeles bat Larrunat Serrestik:
Kurrida zuen besta, mundurat geroztik.
Ikusi zuenean Azkain bere salan:
Holakorik kaustea, zioen, bada lan!»*

Hiribarren

*«Je sais un site heureux fait par la rêverie:
Du sommet de la Rhune, au sol armoricain
Il n'est pas de séjour plus ravissant qu'Ascain:
Du brillant joyau basque il est la pierrerie!»*

J.E. Ducourneau

*«Me voilà revenu par un beau ciel d'automne:
Ascain a maintenant un air de majesté:
La brume du matin entoure sa beauté,
Comme un voile encadrant le front d'une madone!»*

XXX

*«Inchylae Ascaniensi civitati, conspectu splendissimae,
montibus et mari proximae, divinis aedibus hospitem
virtute comparandae. Adoro te devote».*

Marcellus Placens

Bai, Azkaine pollita da. Bai, Azkaine maitagarria da. Gure herrirat heldu direnek ez dute gehiago joan nahi. Ez da beraz batere harritzeko gu bezala ohantze maitetik urundu behar izan direnek berriz itzuli nahi badute arratsa, arrats handia, heldu delarik ez eta ere Azkainen haurrek berek hain laket badute herriko pertsuen kantatzea!

*«Azkaineko xokoan da nere etxea,
Gune pollit batean umilki gordea.
Errege urus bada bere jauregian
Ni enaiz segur gaizki etxecko ttikian!..»*

*Goizean jeikitzen naiz bihotza goxorik,
Obean argiraino ongi loz aserik.
Xoriak ari dire kantaz oihanean:
Ni Errege bezala, musika aldean!..»*

*Eguna laster doa gustuko zeretan,
Arrainketa, ibizgin, ez bada pilotan:
Ilundu-eta ez dut deusen urrikirik:
Erregerik ote da urusago denik?»*

*Zeru gainean baita denen Erregea,
Goiz-arrats laket diot otoitz egitea:
Jauna, ez dut galdetzen lurrean tronurik:
Bat hartuko dut, bainan... hil-eta bakarrik...».*

EGOITZAK

Ez dakigu Hiribarrenek nundik ateratu zuen berrogoi mende huntan hemen kokatuak direla Euskaldunak:

*«Pirenen bi aldetan Euskalduna sortu,
Berrogei mende huntan handik ez higitu:
Aitek utzi larreak beti zaindu ditu,
Mendiak bezen sendo deusek ez airatu...».*

Hiribarrenek begien aintzinean izan balitu Jean Saint-Pierre jaun Apezpiku euskaldunaren idazki batzu, etzuen holakorik finkatuko. Euskaldunak ez dire Pirenen bi aldetan sortuak, nunbeitik etorri dire huntan. Bortzgarren mendean tropaka sartu ziren Lapurdin, Baxenabarren eta Xuberon, eta haratago ere itzuli bat egin, nun zer ikusiko eta kausituko zuten. Han edo hemen kukuak makur jo zioketen eta gibelat itzuli behar izan zuten. Gure mendietan pazka-leku hautak kausiturik artaldentzat, zenbeit bederen hemen gelditu ziren orduan. Uste izaiteko da beraz gure herriak bortzgarren menderaino doazila gorenetik: Azkaine bertzeak bezala...

Etixerik ez baitzen oraino, nun bizi izan ote dire lehen Azkaindarrak? Harpetan, dudarik gabe. Betidanik fama baita Azkainen harpeak Uhaldeko inguruetan badirela, balio luke artarekin bilatzea. Nork daki zer kausi litaken? Menturaz Otsozelai berri batzu!

Ez da dudatzeko harpetarik lekora etxoletan egon zirela Azkaindarrak. Harrizko ala taulazko etxoletan? Ez dakigu. Harrizkoetan segurago. Gero eta gero etorri dire etxeak...

Etixerik zaharrena zoin ote da Azkainen? *«Maison bâtie sous le règne de Philippe le Bel, en 1302»* irakur baditake errota zahar batean, beldurra baginuke hitz horiek dituen harria nunbeitik ekarria dela harat. Ez dugu deus finkatuko haatik, L. Colas jaunak bezala: *«Selon une tradition orale, elle provient d'une maison beaucoup plus ancienne».*

Olhetako xokoan bada etxe bat, oraino behingo etxe dena, eta harrian lantua, 1601 eder bat baduena. Azkaineko karrikan kasik, Azkubeko jauregia hamaseigarren mendekoa da. Itxura guzien arabera Baionako jaun Apezpikuaren udako egoitza zen:

*«Azkaingo seme lehen bazuten burua
Eta etzuten ere harroka burua.
Handik zen Sosiondo igan Baionarat
Apezpiku kadiran biziz argitzerat:
Haren zen Azkubea...».*

Jean de Sasiondo, Azkubeko semea ote zen? Ez dakigu. Hobeki sinets ginezake Sosiondoko zela. Ez dugu haatik deus frogarik — horren finkatzeko, doidoia Sosiondoan ezagutu dugun atxo xahar baten errana baizik: arras istorio xaharretakoa zen atxo maitea...

Ez da Azkubea baino egoitza ederragorik apezpiku batentzat; beha:

*«... Azkubea, apezpiku lana,
Piramidek bezenbat irauten duena.
Asko diru behar zen haren egiteko,
Iturria menditik azpiz ekartzeko:
Baratzte berdintzea gosta da ederrik,
Nibungo etxeke harri bala pikaturik:
Eskalerik Parisen ez da ederrago,
Haren harri pikatu desafioz dago.
Gardia portaletan zaldiz da ikusten:
Alferretan hainitzek zer den galdegiten...».*

Hiribarren

Ez da bakarrik Hiribarren mintzatu Azkubez: 1935ean, *Ikertzaileak* ere bere hitza erran zuen «Gure Herrian»: «Jean de Sosiondo (1566-1578). Sor-lekua Azkaine, eta Azkainen Lapurdiko etxondo handienetarik bat. Etxea oraino xutik da: Azkubia deitzen dute. Daukate apezpikuak berak eginarazia zuela: dorre handi batekin badu gaztelu aire bat. Bi ate ederrak, aintzinetik eta bazterretik, baderamate ikuslea barnerat. Baten gainean ezarriak dire familiaren harmak. Barnean etxe horrek duken gauzarik miresgarriena, ganbera batean, harrian, hitz harriz finkaturik: *Johans de Sosiondo, évesca de Bayona, Dieu vous soit en ayde*. Sosiondoko Juanes, Baionako Apezpiku, Jainkoak lagun zitzaela».

Etxe zahartzat eman detzazkegu orobat Martzeenia, hirur Chouriotarren etxea; Hargibelia, mentura Baionan sorgintzat erre zuten d'Arguibel jaun apez xahar dohakabearen etxea... eta bertze zenbeit. Bainan egoitza zahar baino berri gehiago da Azkainen. Ez da harrizteko:

Mila zortzi ehun eta hamabortzean, Wellington jeneral anglesaren hoboi-tabortz kanoiak Larrundik orroaz hasi zirelarik bazterrak laster garbitu zituzketen! Geroztik harria harriaren ondotik erori direnak bertzalde!

Etxe zaharrei zor zaioten amodio guziaren gatik, hemen hau erran behar dugu, segur berriek ez diotela etxe zaharrei zorrik eta gure arbasoak laster eta laster laketuko luketela Haraneder, Dorre, Larralde, Etxola eta Harginene batzuetan! Hain begikoak dire! Hain xuriak! Hain garbiak! Hain algerak!

*«Ikusten duzu goizean,
Argia hasten denean,
Menditto baten gainean,
Etxe tipitito, aintzín xuri bat,
Lau haitez ondoren erdian...».*

Eta holako etxeak nun-nahi badire orai Azkainen! Ez plazan bakarririk, bainan nun-nahi: Mendixkan, Portuan, Serresen, Aldagaraian, Mortzelaien! Damurik Iparragerria, Ameztoia eta Haitzaldea deitzeko orde zenbeitik deitu dituzte «Ene Ametsa», «Aski zaut» eta «Gure Doia»!

Hau aitortu behar dugu haatik: hamarretarik bederatzietan holako izenak ematen dituztenak ez dire Euskaldunak: nunbeitik etorriarik Azkainen kokatuak dire bakarririk! Egiazko Azkaingarrek nahiago dituzten lehengo Sarrola, Uharte, Haizpe, Aztarriz eta Antsorloak...

Zer nahuzue! *Aita Ricci* famatu haren idurikoak egin gaitu Jainkoak, eta harek bezala erraiten dugu, eta beti erranen: «*Sint ut sunt, aut non sint!*!»...

ELIZA

Norat-nahi joanik ere, eliza guti da Azkainekoa baino ederragorik, ala kanpo bere harri pikatu xoragarriarekin, ala barnez bere aldare urrez-tatu eta hirur galeria aberatsekin! Begiak nola ez ditu betetzen kanpo ederrak, eta barneak nola ez ditu bihotzak perekatzen! Bai, egiazko euskal-eliza bere dorre zabal eta azkarrarekin, itsasoko eta mendiko haize eroenak desafitzen dituen! Errana baita Donibane urak eremanen duela, Sara suak eta Azkaine haizeak, irri egiten du hortaz Azkaineko elizak bere dorrearen gibelean. Hamaseigarren mendekoa da...

Hirur ate baditu jendea sartzeko, handi bat eta bi arteko. Ez litake ate horietaz deus erraitekorik duela zenbeit urte erreto batek ez balio buruari eman hirur ate sobera zirela eta bat bederen behar zuela kendu. Plazari dagon atea kentzea deliberatu zuen. Etzuten utzi, beharrik, ate horrek baititu mila oroitzapen! Bertzeak bertze jitoen atea da. Jitoen atea, edo buhamiena, edo kazkarotena, nahi duzuen bezala...

Jitoak zer dire? Eri batzuen haurrak. Lepra erraiten dioten gaitz itsusi bezen ikaragarriak gorputza guti edo aski jana ziotelakotz, nihork etzitu-tuen jitoak ikusi nahi. Etzuten karrketan ibili behar, etziren haizu iturrietar. Orotarik urrun behar zuten bizi, mendiko harpe edo oihan zokotan. Elizan berean etzitazken bere ur-benedikatu untzian baizik eriak busti. Huna hitzez hitz dohakaberi zer manatzen dioten Xuberoko legeak: «*Tu bâtiras ta maison dans les sites écartés et déserts, loin de nos habitations et de nos villes: l'on t'assignera la porte par laquelle tu dois entrer à l'église, le bénitier où tu trouveras l'eau lustrale et les galeries où il te sera permis de prendre place, semblable à la brebis infectée que l'on sépare du troupeau...*». (A. Chaho). Alabainan, lepra bezalako gaitzarekin!

Bertzalde, jitoek ez dute odol bera. Baitezpada ez balinbadakigu gure etorkia, badakigu bederen ez dugula ikustekorik Indiako erresumarekin... eta jitoak handik heldu dire. Hamabortzgarren mendean Tamerlan gerlari tartaro famatuak zafratu zituen jitoak eta menetik urrundu. Espainian kokatu ziren lehenik; handik ere fueratu zituen Felipe Hirugarrenak. Orduan bidetik biderat etorri ziren Euskal-Herrirat eta hemen kokatu. Egia hau da, Euskaldunek etzizutzen aise onartu. Badakizue Urrunako jaun erretoak igande batez zer erran omen zioten Urrunarri? «Giristino maiteak, balio ote du predikalkitik erran dezazue-

dan ez dela gisa, batere gisa, ondo hautan kokatu diren jitoekin gurutzatzea? Arraza madariakatua da!».

Holako oroitzapenak dituen aterik ez da kendu behar elizetan, zeruko eta lurreko *Commission des Arts* guzien baimenarekin ere! Eta bertzalde nork daki gure herrietarat nor etorriko den oraino eta zoin atetarik sararazi beharko ditugun!

Jitoak hortan utzirik aipa detzagun eliza barneko ikusgarri zenbeit. Hango hobi batzu lehenik, urteek eta herritar gehien axola ttipiak ahan-tzarazi baino lehen. Huna hamabortz, lerro lerro, hitzak arras janak ez dituztenak oraino:

1. Maître Jean de Miguelena — licencié et curé d'Ascain 1620...
2. Maître Marin de Michel — prestre décéda 2 de mars 1622...
3. Hau da thomba d'Arraioaga — Azkaingo Indiano Jaunarena — 1631...
4. Raimond Zougarrete — preste — 1637...
5. Sacerdos et vicarius — 1637...
6. Hic jacet Petrus d'Errecarts — pietate clarus, qui obiit anno 1748...
7. Bertran Durrizague — décédé le onzième de novembre 1649...
8. Miguel Martiareneko — sepulture 1653...
9. Hau da thomba Etchecharekoa — 1667...
10. Sempere Olhagarraiko sepultura: Miguel d'Olhagaray — 1674...
11. Haurtiareneko Etxearen sepultura: Joani Detchegarai — 1677...
12. Miguel Detchavez — Larochoareneko sepultura — 1692...
13. Tombe de Joanes d'Astarritz et de Mari Hiribarren — 1703...
14. Robert Petit Changoreneko Yauna hila Oxailaren 22 — 1836...
15. Barrendeguy — 1836...

Eta bertze bi hobi noizkoak diren erraiten ez dutenak: lehena hitz haukiekin:

«Cethabereneko tonbatik hunarainokoak Askain-errotakoak dire». Eta bigarrena:

«Sépulture de Ascain-errota».

Iduri luke kasik bi hobi hauk bederen kanpotik ekarriak direla eliza barnerat. Bainan noiz? zertako? Eta guzien buruan nork finka deusik?

Eliza barneko hobietarik arras urrundu gabe, norbeitek nahi du zerbeit jakin hamalaugarrenean ehortzia den Robert Petit jaunaz? Robert Petit norbeit zen herrian eta herritik kanpo. d'Argain idazleak erraiten daukunaz: «*Le 29 Messidor 1796, Robert Petit d'Ascain, établissant ses malheurs personnels, sa fuite à l'étranger, son incertitude pour entrer de son exil dans un pays*

où le sang coulait par flots sur les échafauds, et dépaissant la désolation de Sare et d'Ascain, communes le plus éprouvées du canton, demande à se faire rayer de la liste des émigrés et à faire lever le sequestre de ses biens. Satisfaction lui est ici donnée dès le 22 juillet suivant». Bai, norbeit zen Robert Petit...

Eliza barneko hobieri behatu behar bada, dorrea ikusgarriago da oraino. Denboraz dorre hortan egiten ziren herriko buruzagien bilkurak, Azkaindarrek egungo egunean oraino baldarra deitzen duten barnean. Horra dudarik gabe auzapezari «baldar-apeza» zertako erraiten zitzaion Azkainen denbora batez, Hiribarrenek dionaz:

*«Baldar-apez Azkainen Hirigoyen handi,
Zuhurki dakarkena kargua aspaldi,
Aitortzen dute orok herri gidatzeke
Ez ditekela kausi hainitz boheago...».*

Baldarra, dorreko lehen maila da. Hirugarrenoraino joan behar da ezkilen ikusteko. Hirur ezkila eder, pesta egunetan herria ederki inarros-ten dutenak. Hauzo herri handietakoeri batere ez dute zorrik. Eta ezkilen ondotik zer ikusgarriak, dela itsasoko alderat, dela mendirat! Begien ase!

Hainitz liburu eta agerkaritan Azkaineko ezkila dorreaz zer edo zer irakurturik, ondikotz ez dugu gehiago gogoan «*Pays Basque*» delako ager-karian ikusia baizik: «*A Ascain l'église mérite une visite avec son sombre clocher qui servit surtout de forteresse aux habitants, quand il leur prenait fantaisie de résister à l'autorité royale*». Nunbeit zerbeit bada. Hau naski: Louis Gayan idaz-leaz erranik dakigu: Lapurdiko biltzarrean bere kargua atxikitzeke, Martin Chourio azkaindarrek ezkila dorrerat bildu zituen lagun batzu eta urru-nerat ikusirik, etsaieri, harrika, oihuka eta ez dakigu nola, menturaz tiro-ka, oroitzeko ongi-etorria egin! Hau ere egia da: 1906ean eliza-miatzeak eginarazi zituelarik orduko gobernamentu higuigarriak, herriko gazte gehienak ezkila-dorrean zain egon ziren noiz agertuko ziren miatzaileak eta, ikusi zituzteneko hirur ezkilak brandan eman zituzten herri guziari jakinarazteko ohoinak han zirela. Populu guzia lasterka bildu zen elizarat eta Clerch dohakabeak, putza biribil, egin zuen bere lana... litania ederrak aditurik.

Eliza inguruan bide bat badute berri-berritan egina. Dena graba, ederki-artatzen du norbeitek. Beharrezkoa da. Bainan ez dugu gogoan gor-deko: huts egiten daukute, bidea egiteko erroitik atera zituzten agina batzuek! Beti perde, uda eta negu, halako edergailuak ziren eliza zaharra- ren aldean!

Eliza aipatu-eta, nola ez aipa eliza gizona? Ez gitazke, ondikotz, nahi bezen gora joan paper zaharretan, doidoia ehun-eta-berrogoita-hamar bat urtetaraino: erreak omen dire aintzineko paper guziak. Huna, bainan lasterka bezala emanak, Azkainen geroztik izan diren erretoen izenak: Rivière, 1803 — Joffroi, 1811 — Laphitz, 1814 — Larramendy, 1817 — Guïresse, 1843 — Larralde, 1852 — Larreguy, 1856 — Landalde, 1858 — Hiriart, 1865 — Elissalt, 1890 — Etcheverry, 1907 — Eyherabide, 1911 — Débidart, 1920 — Ibarrart, 1938. Hor bi erreto bederen badire herrietik, ongi laketurik, joan zirenak... bertze mundurat, Larramendy eta Hiriart.

Bainan herriko zaharretarik adakigu Guïresse bat ere arras laketzen hasia zela... herrietik fueratu zutelarik. Bitxi aire bat omen zuen... eta maingua zen. Bederatzi urteren buruko Azkaindarrak ase zituen, leporaino ase, hala nun jaun Apezpikuak bi letra ukan baitzituen, bat kontseiluko eta fabrikako jaunetarik, bertzea herritar andana baten ganik, otoi erreto hura ken zezoten eta bertze bat igor; jansenista zena; orenak eta orenak behar zirela kofesatzeko bereko; noiz-nahi Espainiaraino joan behar zutela barkamendua ukaiteko. Eta holako, Erretora etzen ixilik urrundu herrietik. Igande batez populu guzia deitu zuen bezperetar, adioak egin behar zituela. Adioak? Zer-nahi erran zioten eta bere katixima orroaz bururatu: «Azkaindarrak, madarikatzen zaituztet, madarikatzen Aitarren eta Semearen eta Izpiritu Sainduaren izenean!». Halako boza omen zuen erreto dohakabeak nun Porturaino aditu baitzuten katixima. Zenbeit ehun metra bada elizatik Porturat!

Denbora berean Azkainen bikario bezala ezagutu dituzte hamahirur apez: Hiriart, Galharrague, Magis, Iribarne, Gurutchet, Bécas, Montalibet, Sein, Gaudin, Arotzarena, Camou, Carrère eta Héguy.

HIL-HERRIAK

Egunkari batean sekulako gudua ikusi izan dugu bi jakintsunen artean: hil-herriak behar den, ala hilharriak. Ez dugu auzi hori guk trenkatuko. Jean Barbier Senpereko erreto zena gu bino jakintsunago zen eta «hil-herriak» erraiten zuen; beha:

*«Elizaren ondoan, oi Euskaldun haurrak,
Gure hilen-herriak zoin diren ederrak!
Han dagozi bakean aitaso zabarrak,
Han ditut etzan nahi nik ere bezurrak!»...*

Ondikotz, orotan bezala hil-herrietan ere urguilua hasia da sartzen eta nihork ez daki gehiago zer egin... auzoak baino gehiago egiteko! Ez ote lukete, hil-eta bederen, orok hein berean behar, orok bardin har eta lur egin behar dutenez geroz? Harri arrunt bat aski litzaukuke gurutze pollit bat aintzinean. Ez da hala, eta badakigu sekulan ez dela hala izan... Ez du balio ohiko harriburua —*la stèle*— hemendik goiti aipatzea: gero eta begitarte gutiago egiten diote Euskaldunek eta guziz Azkaindarrek. Sinetsiko ote duzue Azkaineko bi hil-herrietan ez dugula harriburu bat baizik kausitu? Arras pollita haatik... eta sortzez Euskalduna etzen norbeitek nolazpeit beretua. 1657garrenean lantua da.

Azkaineko hobi zahar gehienak eliza barnean dire: hil-herrietan doidoia bat gelditzen da 1592garrenekoa: Martissans de Haranibar delakoa-rena. Nor ote zen? Ez dugu Jainkoaren liburu handian baizik ikasiko. Geroztikako hobietan badire haatik arras eta arras begikoak, hala-nola 1682garrenean hil eta ehortzi zuten Amerikano batena. Huna hitz larriz zer erraiten daukun harriak:

*«Hendaia, Ascain, Urruna
Hau da oroitzapena
Hirur elizena.
Lafargue da hemen
Errozque amen.
Hendaian sortu zen,
Urrun aberastu,
Ungitasuna zer den*

*Ez du ezagutu.
Bainan biziz hiltzeko
Hil da bizitzeko
Emaitzak hor bati
Zer zukeien nabil».*

Lafargue amerikanoa bezela, Azkaineko Hil-herrietan dagozi munduaren akabantzaraino hainbertze azkaindar apez, bertzeak bertze: batzu, orok ezagutu dituztenak; bertzeak, ixiltasunean ongi bera egin dutenak: Doyhambéhère, Heuty, Dominique eta Jean Berterretche, Esteban Lapeyre, Bertrand Arramendy. Sasiak itoa, ez dugu aise atxeman Martin Hiribarren geroxago aipatu gogo dugun jaun kalonje famatuaren harria, ez-eta ere gure begi zaharrekin aise irakurtu harri hortan 1866garrenean latinez ezarri zuten hitz lerroa: «*Expectans resurrectionem mortuorum jacet et dormit Martinus Hiribarren Baionensis canonicus ad honorem, qui annis XXX parochiali munere fungens, ingenio, doctrina, pietate eluxit. Obiit anno Domini 1866*».

Badakizue zer gogoratzen daukun Martin Hiribarren jaun kalonjearen harri sasia itoak? Azkaineko hil-herrien sartze-sartzean baitezpada harri eder bat behar litakela, herritar apezek Azkaindarrak oroit-araziko dituen: zer predikua ez litake han lerro-lerro irakurtzea izen hauk:

Aita Clement kaputxinoa — Sabadinabaita.
Duhalde jesuista — Uhaldea.
Chourio Imitazionearen egilea — Martzenia.
Hiribarren kalonjea — Finondoa.
Lapeyre kalonjea — Luisbaita.
Lapeyre beneditanoa — Luisbaita.
Doyhambehete apez-nausia — Errebira.
Berterretche bi anaiak — Elizaldea.
Larronde bi anaiak — Lamberbaita.
Jean-Blaise Gracy apezpikua — Haranederria.
Joseph Gracy apez-gei gerlan hila — Haranederria.
Martin Lasconateguy apez-gei gerlan hil — Haranederria.
François Etchenique beneditanoa — Azkubea.

Nork daki izen horien irakurtzeak ez ote luken apez egiteko gutizia bihotz ttipi batzuetan sor-araziko? Orduan ez litazke debalde igorriak izanen oroitzapen horren egiteko —Larrungo harritik egiteko— behar litazken ehun edo berrehun mila liberak. Holako obran Azkaindar guzietan gogotik parte har lezaketela daukagu...

Arruntean Azkaineko hil-herriak asi ongi atxikiak dire: belarra nihun ez da nausitu, gehiago jaberik ez duten hobi bakar batzuetan baizik. Ez da beraz segur Azkaindarraren gatik errana izan: «Hilak laster doazi...!».

Serresen ere ba omen hil-herriak, lehen hango kaperaren aintzinean. Xahar zenbait oraino oroitzapen litazke han harriburu batzu ikusirik. Ondikotz, harriburu guziak suntsitu dire handik ere: ohoinek ereman dituzte hango edo hemengo biltegietan gordetzeko. Bat gelditzen da haatik Serresen ere, 1601koa: Teilarian ikus dezake nahi duenak ategainean landatua, Bihotz Sakratu baten aldean. Nori esker? Guzietan aisegi irri egiten zioten Jean Sougarret ermitauari esker. Oi, oroitzapen zahar horien salbatzeko guk ere baginaki zerbeiten egiten!

Eta Larrungo mendian ez ote da behinere izan hil-herriak? Baietz erraiten zuen errotik Jose Errandonea, gure mendia hain ongi ezagutzen zuen Azkaindarrak. Verako aldean omen ziren hil-herriak, xiloska batean. Behinik behin badakigu Jose Errandoneak han atxeman izan duela harriburu bat arras pallita. Amodiorekin harrokarte batean gorde zuen, Jean Sougarret bere adixkideari sekretua fidatu... eta laster harriburu handik galdu! Denboraren buruan badakizue nun ikusi zuen? «Emperator» Larrun puntan egin ostatu baten murruan! Handik ere joana da orai, ondikotz! Ohoinak!!!

Pierre Larzabal, gure herritar gazte bat da, suhar eta langilea. Bada, horra nun eskurat heldu zaukun 1934garrenean, haurrentzat egin urtekarri pollit bat, *Gauden gu Euskaldun*, eta urtekarri hortan gure herritarrak ager-arazi lantto bat. Huna lehen-lehen hitzak: «Orok badakite nola bazen lehenago Larrungo mendian hil-herri aipatu bat. Aspaldiko denboretan jendeak hiltzen zituztelarik jainko faltsoeri atsegin egiteko, heien gorputzak han ehortzen zituzten...».

Hil-herriak segurki izan dire beraz Larrunen? Gure adixkideari «*onus probandi*»! Jose Errandonearen harriburu bakar eta Pierre Larzabalen lan ederraren gatik, duda bat gelditzen zauku oraino. Baditake segurki noizpeit norbeit hortzi izan duten Larrunen, Clemenceau bat baratze batean berak galdeturik hortzi zuten bezala, herriko Madalena Larralde bat edo mugazain kaskoinek hil kontrabandist zenbeit han hortzi duten, hartako edo hortako, —ez ditakenik ez da—, bainan Larrungo bidexketan hezurren gainean ibili behar dela? Hori ez, ez, eta ez! Nun-eta ez diren ardi zahar, ahuntz, pottoka eta betizoen hezurrak!

Philippe Veyrin idazle ezagutuaren liburu batean irakur ditake: «*L'âge de Fer (dont le terme confine aux temps historiques) appartient les nombreuses sépultures à incinérations entourées d'un cromlech, enceinte circulaire de pierres*

levées. In en existe dix-sept fort connus au Pic d'Occabé, dans l'Iraty: on en a signalé d'autres en Labourd sur l'Hartzamendi et à la Rhune. Les paysans basques savent par tradition que ce sont de tombes». Jaun horrek ez nihork ez du Larrunen «Cromlech» direlakoetarik ikusi, Korrale handiak, ardi geriza batzu, dauzku horientzat hartu!!!

IKUSGARRI BATZU

Lerro hauk irakurtu-eta norbeitek erran dezake guti aski dugula xoratzeko. Zer nahi duzu, aspaldi du Horace pertsulariak erran zuela: *«Paupertas impulit audax ut versus facerem»*, eta hari bezala gure gutia aski zaku atseginez betetzeko!!!

Hainitz Azkaindar hil zen 1914-etik 1918-rainoko gerla ikaragarrian. Gizon iresle handi eta handiak dire orai xixpa eta kanoiak, ondoko gerletan zer eginen badu ere Atomikak. Azkaine ez da bertze herriak baino gutiago, eta sosaren puntan, bere gerlako hilez beti oroitarazteko, Larrungo harri ederrenetik *Maxime Real del Sarte* harri-lantzale famatuari obra bat eginarazi zion. Eta elizatik bi urratsetan orai obra eder bat ikusi ditake, lehengo apez-etxea zen tokian, lore pollitenez inguratua! Mutiko gazte eder bat xutik. Ama aldean, ogi lerro batzuetan jarria. Bai ama, bai semea, xoragarriki lantuak. Ageri da erregetiarra dela Maxime Real del Sarte, erregetiarrek kantatzen baitute:

*«Demain sur nos tombeaux
Les blés seront plus beaux!»...*

Beheraxago euskaraz eta hitz larri ederrez bi pertsu hauk:

*«Gudian hil baitziren gure beiratzeko,
Bakean ez ditugu nihoriz ahantziko!».*

eta harriaren gibelean lerro-lerro gerlan hil Azkaindar guzien izenak. Hainitz izen! Oi, zer predikua hogoi urtetarat doan gazterientzat, herriko pesta guziak egiten diren lekuan!

Aspaldikoa da Uhertsiko zubia. Erromano famatuen denborakoa, diotenaz. Ageri du zaharra dela, harriaren ondotik harria lurrerat edo hobeki urerat baitoa. Frantziako gobernuak 1925-ean bere gain hartu zuen *monument historique* bezala, eta Azkainen nihork ez du dretxorik bi palotara morteroaren han ezartzeko. Joan behar du beraz zubi gaixoak, gure gobernuaren aztaparretaratzen diren guziak doazin bezala! Emeki batzuetan, segurki beti! *«Una salus victis, nullam sperare salutem...»*.

Azkainerat nihor ez ditake joan plazarat orduko bi ostatu eder ikusi gabe, *Hôtel de la Rhune* eta Etchola. Azken-azken moldeko ostatuetarik bat

eta bertzea, beren barne eta baratze xoragarriekin! Garbiak, arinak, gisa guziez gustagarriak! Bainan bereziki Etcholarat sartzen dena ez dadiela handik atera *Livre d'Or* delakoa nausiarri galdetu gabe. Ikustea balio du. Oi, hango izen handi lerroa! *Paul Deschanel, prince de Galles, Barthou, Clarétie, générale Pineau, Mistinguett, Petrovitch, Grand duc de Russie, Pierlot, Aguirre'tar Joseba, comtesse de Bagnoux, Telesforo de Monzon, duchesse de Montebello, princesse de la Tour d'Auvergne, Maxime Real del Sarte.*

Hots, asma ditaken handieria guzia! Bainan laket bada holako izenen ikustea, laketago da oraino iragaile batzuek liburuan ezarri dituzten espantu eta bitxikerien irakurtzea. Beha:

«Etchola! On y arrive avec joie, on ne le quitte qu'avec regrets, on y revient avec la certitude, jamais démentie, d'y trouver un charme toujours nouveau».

Clément, avocat du barreau de Paris.

*«Il faut partir un jour, dit-on
Pour un voyage interminable,
Touriste las, morne et minable,
Dans les souterrains de Pluton!*

*Mais avant de vêtir la bure
Du pèlerin de l'au-delà,
Je viendrai revoir la garbure
Et le vin rosé d'Etchola...!».*

Georges Martin

Eta orai Euskararen aldi, bainan ez espantu gutiagorekin haatik:

*«Nola busti,
Hala bizzi!
Biba Eskual-Herria!»*

Jean Ybarnegaray, deputatua.

«Hazilaren hogoita-sei-zazpietan, 1930-ean, Euskaltzaindia Azkainen bildurik, Euskaltzaindiko jaunek Etcholan jan dute eta lo egin, eta orai Etcholako nausiarri erran nahi diote, berritz ere itzuliko direla hunat, nihun, nihun ez baititake hobeki jan, hobeki edan, hobeki lo egin! Gora, gora, gora Etchola!». Resurrecion de Azcue, Julio de Urkijo, Severo

de Altube, Georges Lacombe, Jean Elissalde, aita Intza, Ormaetxea, Maidagan, Intzagaray, Olabide jesuista.

Nahiz ez Azkaine ez Azkaindarrak ez dituen naski hainitz kilikatzen Euskaltzaindiak, behin Azkainerat etorri zenaz geroz batasun handian Azkaindar bat sar-arazteko, erran dezagun bi hitzez zer den. Zer den? Euskalzale handi batzuen batasuna. «*L'Académie française*» frantsesaren zaintzeko eta aberasteko eginda den bezala, Euskaltzaindia euskararen zaintzeko, laguntzeko eta aberasteko egina da. Onatin sortu zen 1919-an. Han etzen haatik lau Euskaltzain baizik sortu: don Resurrecion de Azcue, Julio de Urkijo, Luis de Eleizalde, Arturo Campion. Bertzeak etzituzten zenbeit hilabeteren bururan baizik hautatu, Donostiako bilkura batean: zortzi, eta zortzi horietan Pierre Broussain, Adéma jaun kalonjea eta aita Pierre Lhande. Etzuen kargua onartu Adéma jaun kalonjeak, bere egitekoekin etzuela astirik hilabete guziz Bizkaian barna ibiltzeko eta berehala Martin Landerretche apezta hautatua izan zen ordaintzat. Jaun horietarik gehien gehienak hilak dire orai, bainan Euskaltzaindia bizi da beti Etchaide, Severo de Altube, Angel Irigaray, Louis Dassance, Pierre Lafitte ta Oxobi batzuekin.

Euskarak badu holako laguntzalen beharra. «*Ad multos annos!*», Jaunak...

AZKAINARRAK

Huna egia: ez dugu behinere irakurtu ez eta nihori aditu Azkainen sekulan izan dela orai bezenbat arima: neguan hamabortz-hamasei ehun, udan menturaz mila gehiago...

Ez du balio udatiarrak aipatzea: ez dire Azkainen zenbeit egunentzat baizik, hilabete pare batentzat gorenetik. Erran dezagun haatik zenbeitok urteak badituztela Azkainen dabiltzala, eta maite dute...

Azkainarra ote dire, egiazko Azkainarrak, neguko hamabortz-hamasei ehunak? Ez, zorigaitzez. Bizpahirur ehun badire nunbeitkoak, kaskoin, espainol edo turko, herriaz agradaturik geldituak, batzu etxe zaharrak erosi eta berriturik, bertzeak egoitza berriak eginik. Azkainartuko ote dire denborarekin? Ez guziak... agian!

Egiazko Azkaindar zenbat ote da? Azkaindarraz zer aditzen den! Azkaindar balinbadauzkagu bakarrik berrogoita hamar urte huntan gutienik Azkainen direnak, jautsian jautsi behar dugu mila edo bederatzi ehunetarat. Eta egundainotik Azkainen direnak hartuz bakarrik, nork daki ez ginuken hiruzpalau ehunetarat jautsi behar?

Udazkeneko hotz berriekin hostoak lurrerat joaiten dire: orobat etxeak denborarekin. Bainan berritz altxatzen dire etxeak: ez ditake beraz etxetarik juja nor den Azkainarra. Segurago iduritzen zauku paper zaharretako izenen ondotik ibiltzea.

Izen hainitz bada galdurik Azkainen, oro oraiko Amaioeren, Ascazibar, Barandiaran, Chotil, Sarraioague, Dordogoity, Elzaurdy, Ezezarrena, Ermua, Etcharberry, Etcheguia, Fagondo, Gabarain, Goya, Haranibar, Ipharraguerre, Labayen, Labandibar, Larrandaburu, Legarralde, Leholaberry, Leiza, Lissardy, Lizarza, Mendibe, Nalbarte, Olhaber, Oriozabala, Oxabide, Saralegui, Urbieta, Urtizbera, Zelhayeta... oro oraiko Dumont eta Durant batzu baino usain hobekoak, egia aitortu nahi badugu!

Huna oraino lehengo izenetarik Azkainen bizi direnak: Andiazabal, Barnetche, Barrendeguy, Dornaletche, Dourritçague, Elizagaray, Elissalde, Etcheberry, Etchezarreta, Goenaga, Hiribarren, Ibarbide, Ibarburu, Larralde, Larregain, Larronde, Olaizola, Olhagary, Oyhanto, Salaberry, Sorriguieta, Sougarret, Teilary, Tucoulet.

Azkainen bada haatik bertze izen frango aspaldi eta aspaldi aditzen denik: ez dakigu xuxen noiz sartuak diren. Huna lumaren puntarat heldu zauzkun bezala, zenbeit bederen: Aspirot, Camino, Dupere, Gracy,

Laduche, Lapeyre, Minier. Aspaldi aditzen diren izenak segurki eta ongi azkainartuak, herriko kargu handienetan direnaz geroz orai ere zenbeit.

Eta guzien buruan zerk frogatzen dauku izen zaharretan ere hau eta hura egiazko eta egundainoko Azkainarrak direla eta ez Urrunatik edo Saratik edo Espainiatik Azkaineratuak? Deusek. Edo izen berak behar litazke mendetik menderat etxe beretan kausitu! Nor lot holako lanari?

Herri bakotzak badu bere bizia, badu bere izaitea, badu bere moldea. Kanpotik heldu denak ez ditu aise hartuko eta beretuko. Beldurrago gintazke galaraziko dituela herrikoeri. Duela hogoibat urte zoin ederki etzaukun hori Azkainen predikalkitik erran Borotra Senpereko jaun erretorak Pilotarien-Egunean: «Zer dugu ikusi Euskal-Herri? Euskalduna kanpotiartzen bere ohiduretan, bere mintzairan, bere jostetan, bere soinekoetan, eta, zorigaitzez, kanpotiartzen bere sinestean! Eta hemen salatuko ote dugu, ahalgea kopetan, gure begiz ikusi dugun zerbeit? Azkaindar neskata bat *short* direlako galtza motz petrailak soinean plazaren erdian! Ezkondua da geroztik Euskaldun frantximant batekin. Tantururi, neskak eta mutilak elgar iduri! Eta zenbat haur ttipi karrikan eta karrikatik kanpo katiximaren frantsesez ikasten hasiak! Euskararentzat mentura txarra beraz Azkainen nun eta ez dugun zaharrak, Artha harriz egin obrak Donibanen itsasoaren oldarrari bezala, buru egiten itsas-hegi guzian ala den frantximankeria zozoari! Euskara utzi gabe frantsesa ikas ez balitake bezala, «*mamazel Uргуилу*». Eta zer diozue, pilota utzirik, *football* basa bat herrian sar-arazi nahi luketen mutiko gazte batzuek? Azkaindarrek, egiazko Azkaindarrek, behar lukete *Larru* eta *Ottarre* batzuen pilota maitatu, *Chourio*, *Lapeyre* eta *Hiribarren* batzuen euskara mintzatu, eta ez uste izan Azkaineko euskara ez dela on herritik kanpo agertzeko. Badakizue zer erraiten duen bere liburuetarik batean Etchepare jaun miriku euskalzaleak? «Azkaine, euskara mintzatzaile ederrren herrial». Tira tantoa, Azkainarrak, eta ez otoi ihardets frantsesez ederki predikatu zuela erran zioten apez espainolak bezala: «*C'est une mensonge, mais ça me fait plaisir quand même!*». Ez ditugu gure buruak behar den baino gehiago apaldu behar! Azkainarrak Azkainen, Azkaindarrek Azkaindar «beren ohiduretan, bere mintzairan, beren jostetan» edo zer ez lezake erran Chaubadon gure herritar famatuak, jada erraitekoak zituen kaputxin suharrak!

*«Paristik landa zuen minekin ikusi
Dantzak-korda zutela Azkaindarrek utzi!
Lehenko igandetan, lerroan guziak,*

*Estaltzen zituztela plazako begiak,
Ematen ziren xutik, atsegina dari,
Mokanesak hedatuz zaharrek gazteri.
Agure zaharrena jartzzen zen buruan,
Erramuzko adar bat zuela eskuan,
Hark, zuen lehenari mokanes hedatzen
Eta guztiak ziren saltoka segitzen...».*

Hiribarren

Aditzeko errextasunaren gatik, Hiribarrenen pertsuetan hitz berri zenbeit eman ditugula aitorturik, erran dezagun ere dantza-korda etzela Azkainen dantzatzen bakarrik, ez-eta beti Azkainen bezala. Bertzeak bertze, badakigu herriko zaharrek erranik, Gerezietan bederen, agure zaharrenaren orde, etxeko-alaba handiena zela korda-buru, erramuzko adarra eskuan.

* * *

Paper zaharretako izenak aipatu ditugu goraxago: deiturak, erran beharko ginuean. Baina Azkainen ez ote da deitura bezenbat izen galdu? Marixume, Ganaurra eta Xabier batzu utzirik zer hartu dute? Arlette, Gisèle eta Nicole nunbeitikakoak. Pagano izen batzu hamarretarik bederatzietan. Oi, izenetan euskaldunena, Xabiera utz? Etcheberri, Chaberi, Xabier! Landalde erretor zenaren bataiotako liburutik hartua dugu Xabieraren izena: Alzugaray Xabiera. Oi, lehengo izen ederrak! Oi, lehengo izen maiteak!

* * *

Huna zerbeit orai bere berant-airea barkatuko diozuen: egiari zor zaio hedatzea. Doidoia lerroetan Azkaindarrak nor diren irakurtu eta, badakizue zartalakoa zer erran daukun, berrogoita hamar urte huntan urrun bizi delarik, Azkaine guk bezen maite duen norbeitek? «*Azkaindarra nor den? Ni! Azkaindarra nor den? Zu! Han sortuak, han bandituak, bizjak barreiatu gaitu eta urrun ereman, baina egundaino gure bibotza eta gure gogoaz Azkainen egon dire!*». Ez zitazken galtzerat utz holako ele pollitak! Oxala, oxala hola mintzo balire, hiriak eta hiriko lilluramenduek burua harturik, Larrun handiaren itzal maiteari betikotz ihes egin duten dohakabeak! Azkaine ukatzea, lurreko zeruaren ukatzea zauku...

LARRUNEN

Nahuzue itzuli bat egin dezagun Esnaur, Bizkartu eta Larrun, Azkaineko hirur mendietan? Balio du.

Sarako aldetik elizari beha dago Esnaur: beha ere Donibane Lohitzuneko eta Hendaiako itsaso ederrari.

Bizkartzun, Senperako alderat, alfer bat bezala, zabal-zaala etzana ikusten dugu Arraioko aintzinean.

Esnaur eta Bizkartzun, bi mendi eder segurki, bat pazka leku aski aberatsa bezen, murriz eta harritsua bertzea. Bat eta bertzean zer-nahi gaztain bazen gure haur denboran: orai bat ez da nihun gehiago ageri. Egungo Azkaindarrak ez dute lehengoek bezala egiten, «Zuhaitz bat aurkitzen zutenean, biga landatzen». Sekulan gaitzeru bat gaztain nahi badute Eguberri arratseko, gure ondokoek —jada guk egiten dugun bezala— Baigorri edo Bankan erdarak dion bezala «beti denbora da ongi egiteko». Landa detzagun beraz gaztainak Esnaur eta Bizkartzunen! landa ehunka! landa milaka!...

Eta goazen Larrungo alderat Ximeldegiko bordan barna! Borda hortarik goraxago behako bat eman nahiko diogu Giltzurin-Harria delako harrokari. Lehen Santsunen harroka deitzen omen zuten. Huna zertako. Ixtorio Sainduko Santsun famatua behin Espainiatik Frantziarat sartu nahiz zabilalarik, Donibandarrak etzieten baimenik eman. Orduan, errabiaren errabiaz, Santsunek harroka bat hartu zuen bizkarrean Donibaneko buruzagien, zorri batzu bezala lehertzeko, baina bidean lerratu zen, eta orai ikusten den tokian erortzerat utzi harroka, Giltzurin-Harria...

Zer ote da Larrun? «Larre on», «Larre urrun» ala «Larre harridun»? Bat eta bertzea finkatu daukutenak badire: guretzat ez da mendietan maingarriena baizik! Oriko xoria Orin laket...

Hoinbertze erraiteko denean, nundik has? Hastetik edo bederen ahal dugun bezen urrundik. Menturaz Paueko eta guziz Bordeleko liburu eta paper zaharren biltegietarat joaiten bagine, han zer edo zer kausi ginezake Nahasmendu-Handiaren denborakoa. Hainitz Azkaindar herritik urrundu eta desterratu zuten gaixtoek, trapu tzar batzu bezela erabili, eta frangotan sabela arinik atxiki:

«Jende aisiakoa, gateak emanik,
Egorri Frantziarat, sabela arinik:
Han gosetez hil dire gure arbasoak,
Gapoinez asetzean kaskoin harrizkoak».

Hiribarren

bainan ez da dudarik bat baino gehiago joan zitzaioleta ihes Espainiarat eta ere Larrungo zoko batzuetarat. Ondikotz, ez dugu behinere errestasunik ukan Paueko eta Bordeleko paper biltegietan ibiltzeko! Ez dakigu beraz ordurorik...

Gerxagoko paperetan ikusten dugu Larrungo mendiaren lehen aipua. Eskolan ibili direnek behin edo bertze aditu dute Wellington jeneral agelesaz mintzaten. Gure mendi maitea etsaiek ordu arte ez baitzuten segur zangopetan ibili, jeneral horrek egin zuen mila-zortzi-ehun-eta-hamahiruan. Gazteizeko inguruetan zafraldi bat ederra harturik, herriko mugetarat itzuliak ziren —ez naski nahi bezen laster— Frantziako soldadoak. Jada *Helbarrumen Subastea*n gordea zagon tropen aintzindari Joseph erregea, Napoleonen anaia; etzakien gehiago zer egin, norat joka. Napoleonek buruzagigoa kendu zion eta Soult marexalari eman. Gerlari handia hau: berehala lanari eman zen, bainan Wellington aintzindu zitzaion eta burua itzul artean Larrungo mendiaz jabetu. Han zen gakoa. Hgoita bortz kanoi Ihizelhaien barna landaturik, atxatxo Frantseseri lekuak hutsarazi ziozkaten Uztaritzeko oihanetaraino!

Larrun aipatu-eta, ez da batere gure xedea gerlariari urrunago jarraitzeko, bainan bitxiaren bitxiaren erran dezagun halere nola Uztaritzar batek Angelesak zakuan sartu zituen. Senperereko bideberrian barna zozin jada hauk, lorios eta hantuak, eta Uztaritzarrak harrituak noiz ikusi behar zituzten. Ez dakigu harrituak etziren herriko buruzagiak. Mutiko gazte bat, futitu bat, joan zitzaioten, orok Moro erraiten ziotena, herriko buruzagieri herriko-etxerat:

—«Nahi duzue nik Angeles horiek Uztaritzetik urruntzea?»

—Hik? Nola ginen duk balentria hori?»

—Bego hori ene gain! Emadazue bakarrik orga pare bat eta barrika bat arno?...».

Eman ziozkaten eta Moro abiatu zen Senperereko alderat, xixtuz eta kantuz, karrikako emazte xahar guziak elizarat bildurik otoitzean zaude-larik. Bide-gurutzean atxeman zituen Angelesak. Geldiarazi zuten.

—«Norat hoa, seme?»

—Senpererat.

—Zer deramak barrika hortan?»

—Jainkoa bera mozkorraraz lezaken Pattareko arnotto bat, bainan ez da zuek milikatzekoa!

—Ez guk milikatzeko? Ikusi duk».

Barrika ideki zuten, hustu eta mozkortu. Hala mozkortu nun baten ere ez baitzuen gehiago bidea ikusten! Mila mehatxurekin, Morori galde-tu zioten Uztaritzeko karrikarat gida zetzan. Baietz... bainan Mugerrerat ereman zituen, freskatzeko astirik utzi gabe! Jeneral Moro erraiten zioten handik goiti Uztaritzarrek mutiko atrebituari... eta uste dugu izen hori jarraiki zaiotela ondokoeri Salesenbordan...

Ordu da itzul gaiten berriz Larrungo mendirat. Paul Deschanel gure errepublikako president ohi bat barne, hainitz ikusliar izan bada Larrunen, bat ez da izan Napoleon III enperadorearen heinekorik. Miarritzen iragan baitzuen 1859-ko uda, nahi izan zuen Larrungo mendia ikusi, eta arratsalde batez, egin zuen hango itzulia sekulako jaun eta anderierekin. *Gure Herria*-ren berrikerari batek, Azkaindar xahar bat 1926-ean atxemanik Napoleon Larrunen ikusi zuena, huna zer ele ibili zuten berrikerariak eta delako xaharrak, Napoleonen Larrungo itzuliaz:

—«Gero, Xemartin?»

—Gero? Ori, Larrungo patarrari lotu ziren Sarako aldetik.

Uhaideko-bordan apairuxka bat egin zuten. Urrunago joan eta Ihizelhaien laxoan pilota partida bat egin zioten inguruetakoko pilotari hoberenek.

—Nor ziren?»

—Xabat Teiletche, Mendixka eta Larralde Azkaineko jaun erretoraren izenak gogoan ditut, bainan nola oroit bertze bortzez? Partidarik lekora, jozak eta emak fandangoetan arizan ziren oro.

—Oro?»

—Oro segurki: Napoleonen anderea bera arizan zen, matela gorrituak, Fernando, Verako Predo auzapezaren semearekin. Fernandok fandangoetan etzuen parerik. Egia erran, etzuen bertze egiteko handirik... kontrabandarekin aitak ederki gizenduak baitziozkan etxeko lurak! Dena dela, hanxet arizan ziren gogotisko bigak».

Napoleonen anderea Fernandorekin dantza ari den denboran, ahan-tzi gabe erran dezagun zer irakurtu dugun Olivier du Chastel-Teguy idazlearen liburu batean: «*Lorsque l'impératrice Eugénie demeurait à Biarritz et faisait des excursions aux alentours, elle se donnait le nom de comtesse de la Rhune*».

Izen polliskoa eta menturaz Azkaineko neskatxa zenbeitek, balakite, atseginekin har lezaketen!

Erran gabe doa Azkaindarrek zerbeit kantatu ziotela Larrunen Eugenia andereari. Huna pertsu bat bederen:

«Izatu da Larrun gainerat,
Arranoen zero gorarat,
Begientzat bide handirat,
Handientzat tronu haltorak.
Agur, agur, agur, andre Eugenia,
Inperatiz guzien lilia!...».

* * *

Irakurtzaileak ez du hor ez irrik ez nigarririk eginen, ez baitu segurki kantu horrek balio, bainan ba haatik bere buruari galdetuko Larrunen ba ote den bederen arranorik? Ezetz erraiten zuen Elie Prestat Baionako jakintsun batek. Uztaritzeko oihanean bat edo bertze ikus omen ditake noizean behinka, bainan ez du gure eskualdetan laketzen arranoak, erdaraz *aigle royal* erraiten zaion arranoak. Beraz, 1859-ko kantariak gezurra kantatu zioten Eugeniari? Ez, arras. Larrunen bada *le gypaète barbu* delako hegaztin handi bat, Azkaindar eta Saratarrek, makur bada ere, «arrano gorria» erraiten diotena. Hemen gaindi ikus ditaken hegaztin «harrapari» *rapace* handiena da. «Urte buru batetik bertzerat buruz-buru egin ditake Larrunen, ezen gizonaren gatik ez da hainitz kexatuko eta aise bere zokotarik urrunduko». (*Gure Herria*, 1923 n° 6). Bada bertze hegaztin bat Larrunen «arrano beltza» erraiten dioguna, *le vautour fauve*, bainan «saia» deitzen dute Larramendi eta Harrietek beren hiztegiatan. Arras ezagut erretxa da arrano beltza bere buru eta lepo larrutuatarik. Balitake hirugarren arrano mota bat, urrunetik urrunerat Larrunen ikusten dena, «arrano urdina», erdaraz *le vautour moine* naski, bainan ez dute Azkaindar, Saratar eta Beratarrek bertze bi motak bezala ezagutzen. Egia erran, gutiz gehienek badute arranoen ondolik ibiltzeaz bertzerik! Lana lege...

Larrungo arrano gorri, beltz eta urdin guziak baino gehiago baitziren Napoleon eta Eugenia, arranoa baino lehenago aipatu ditugu. Aipa detzagun ondolik ere Larrunen zertan ote zabilizan? Begien ase baten ondolik segur. Ez ditake amets zoin urrun eta zoin ederki ageri diren oro Larrun puntatik. Xuri xuria, Baionatik eta Tarnosetik aise haratago ikus ditake itsas-hegia. Badire eta erraiten dutenak largabistekin, haize hego

batzuek, Bordeleko eliza-nausiko dorreak ikusi dituztela! Bixta hainitz hetsiago da haatik Veratik haratago: nihun ez da mendia mendiaren ondolik baizik! Bainan Lapurdin deusek deus ez dautzu nihun gordetzen: hantxe duzu den-dena, zabal-zabala, eta konda ditazke kasik Hendaia, Donibane, Bidarte, Miarritze, Baiona eta bertze hainitz herrietako etxe xuri pollitak, han hemenka landatuak! Oi, zer ikusgarria! Oi, zer begiaren xoramendua: Egiatzko haize hego batez Larrun puntan kausitu ez denak ez daki Jainkoaren eskuak zer egin dezake! Atsegin horren ondolik zabilizan segur Napoleon eta Eugenia...

LARRUNEN ORAINO

Napoleon eta Eugenia Larrunen izan dire. Erranak erran, badakizue betbetan zer heldu zaukun gogorat? Ez ote zabilzan Larrungo urrearen ondotik?

Alabainan Frantziako nausi handiak ziren, beraz hein batean bederen Frantziako ontasun guzien jabeak, eta nork daki etzuten nunbeit aditua Larrunen badela urre? Egia aitortzeko, guk beldurra baginuke langileak pikoxekin mendi ederraren zilatzen hasarazi balituzte... denbora galduko zutela, eta bertzerik ez! Bizkitartean buru beroak ez diren herritar batzuek gero neri finkatu izan daukute baietz. Ithurri-Ederretan badela urre! Badela segurki! Gure aita zena bera ez ote zen uste hortan, edo nahikaria horrekin? Huna ixtorio bat mila aldiz supazterrean aditu dioguna eta geroztik «Gauden gu Euskaldun» urtekarian gure herritar Pierre Larzabal gazteak ezarri izan duena: «Larrungo mendiak gordetzen omen du urre meta bat eta egun guziz iragaiten omen dira haren gainetik bai gizonak bai kabaleak. Huna nola ditaken hori. Duela frango urte, artzain xahar bat bazagon bere etxolan, artaldea alatu ondoan. Ardi esne xorta at eginik edan-eta hari zen beti gasna egiten. Oraino goiza zen. Lano txar batzuek mendiak kukutzen zituzten eta denbora pentsaketan bezala zabilan ean txarrerat edo onerat eman behar zuen. Hala zagolarik huna nun heldu zaion hogoita bortz urtetako mutil gazte bat, bizar beltz bat kokotsetik dilindan, bainan itxura onekoa.

—«Agur, jauna!

—Agur, agur! Hemengo aldi?

—Bai, ardiketan nabila: zu, gasna egiten?

—Beharko! Horrek hazten gaitu!».

Hola hora gure bi gizonak solastatzen dira. Hari zen artzain xaharra erran eta erra nola otsoek ardi hainitz ebasten zuten, arranoek eta azeriek bildots frango xahutzen. Bertzea aldiz bazagon burua behera begiak lurrari emanak. Egiatzki zonbeit zozotzat hartuko zinduten. Bainan huna nun atzartzen den betbetan. Halako beha-kolpe bitzi batekin erraiten dio lagunari:

—«Mattin egitzu bi zilo.

—Zertako bi zilo eta zerekin?».

Akabatzerat utzi gabe, lagunak:

—«Hiru!

—Zer zare nitaz trufatu nahia? Beharrik zire gazte, bertzenaz kaska on batzu harturik gan behar zinduke gaur!».

Bertzeak manatu zion begi zorrotz batekin:

—«Lau zilo!».

Oraikoa gure artzaina samurtu zen:

—«Bakea emak, mutil zirtzila! lepoa bihurtzen deat gero! edo maki-larekin bizkar hezurra hausten!».

Orduan gizon gazteak behatu zion mendiari, eta segidan jin zen jauzika ahari mutur beltz bat. Bi belaunen gainean emanik hasi zen adarrekin lurraren zilatzen eta lau zilo egin zituen. Artzain xaharrak etzakien zer asma:

—«Zer duk, marro? Hola burtxoratu haiza? Nahuk urruntzen haitzela?». Eta emaiten diozka bi kaska. Bainan mizpirazko makila hausten zaio... ezen aharia urre bilakatua zen! Orduan mutil gazteak erran zion artzainari:

—«Entzun baninduzu, urre hori zure izanen zen, bainan orai Larrungo mendiarentzat izanen da!»...

Orduan marroa suntsitu zen betbetan eta lau zilotarik atera ziren lau ur xirripa. Geroztik deituak dira Ithurri-Ederrak. Hetarik bat jada agortua da. Gizon bizardunak erran zion oraino:

—«Euskal-Herriak irauenen du ur hunek dirauno! Ni naiz... Jesus!».

Hortan gan zen mutil gazte bizarduna. PL.» Ixtorio pollita, gure adixkide gazteak orai hamarretan hobeki erraiten duena segur!

Bainan supazterreko ixtorioak eta beti diru gose direnen ametsak utzirik, ez ote litake hobe, jada aipatua dugun bezala, gure mendi ederrak zuhaitzez betetzea? Zuhaitza, horra urrea! Denboran gaztain ondo guziak hilarazi baditu gaitz tzar batek, orai badire motak gaitzari ederki ihardokitzen dutenak: bertzeak bertze, Japoniako gaztainak. Orok jakin dezaten, huna zenbeit mota Euskal-Herrian beren frogak jada eginak dituztenak: Ipharra, Bakarra, Uzta, Zazpietakoa, Tipia, Marki, Hobeia. Begiak hetsirik hartzen ahal dire zazpi mota horiek eta landatzen gure larretan! Beude haatik bazterrerat, Japoniakoak izana-gatik, tratulant oker batzuek merkatuetan eskaintzen dituzten Tamba eta Shiba bi motak. Japoniako bi eskualde dire Tamba eta Shiba, dena gaztain segurki, bainan ondo guziek ez dute balio bera. Ez balin badakigu, ikas dezagun tratulant guziak ez direla ez bardin jakintsun. Bat bederen badakigu Gereziatan errotik landarearen amodioak dabilkana: Germain Lafitte, herriko auzapeza. Gizonetan hoberena eta maitagarriena...

Gaztainaz landa bertzerik landa ditake Larrunen, lurra halakoa delakotz: Ameriketako haitz gorria, (*quercus borealis* latinez, *chêne rouge d'Amérique* frantsesez) eta bizpalau lerra (*pinus insignis*, *pinus Laricio*; *pin de Monterey*, *pin de Calabre*, etc), eta oraino izeia batzu (*abies grandis*, *abies pectinata*; *sapin de Vancouver*, *sapin pectiné*). Badire orobat finkatu daukutenak *mélèze*, latinez *larix* delakoak arras ongi har lezakela Larrungo maldetan, bereziki eta bereziki Japoniako motak. Hartu bezala saltzen dugu hori! Bainan, hemen erraiteko, zer izen behar ote luke euzkaraz? Laritza?

Oro ohartu direlakotz, landare-ere hau bururatu gabe, huna zer erran nahi dugun oraino hemen, harritzeko dela Japoniako mota batzuek zoin maite dituzten gure eskualdetako lurrak: harritzeko orobat Japoniako eta hemengo landare izen eta bertze frango hitz zoin elgarren ahaide hurbilak diren. Euskal-Herriak eta Japoniak ba ote dute bederen lokarri zerbeit? Hau ba, behinik behin: bat da eta bertzea san Frantses-Xabierekoak benedikatzan eta gerizatzen dituen lur zorionezkoak dire! Bai eta beren otoitz kartsuez Mugabure, Lissarrague eta Leon Gracy batzuek aberastu dituztenak! Hemen deus ez dugu erranen aita Jean Chabagno xaharraz: samur litake... eta ez dugu segurki holakorik nahi!

BETI LARRUNEN

Hurbiltzeko ere ez ditugu Larrungo mendiaz erran behar diren guziak erranak. Sekulan erranen ote dire? Bizkitartean nola egon Larrun puntan izan diren elizak aipatu gabe, lehenik Izpiritu Sainduaren, gero Trinitate Sainduaren... nun eta bi eliza horik etziren denbora berean bi tokitan? Ez luke haatik plantarik hala zirela.

Larrunek bederatzi-ehun eta zenbeit metra gora baditu eta nola nahi puntarat heltzeko Azkainetik hiruzpalau oren behar dire. Eta halere ez da den gutieneko dudarik hamazazpigarren mendean eliza bat bazela Larrunen: 1654-ean egina. Egia erran, gisa batez batere ez da harritzeko mendi punta hori hauzoetako girixtinoek hautaturik ere eliza baten egiteko. Eliza bat ez da gordetzeko, beti toki agerian egiten da. Eta nun egin zitaken Larrun puntan baino ageriagoan? Larrun ez dute bertze mendiek lehertzen: orotarik aski urrun, Pirenetako mendi-lerroetarik haxtur handi batzuekin Jainkoak pikatu balu bezala. Itsasotik hamar urratsetan, gatu handi baten aztaparra iduri, punta guzietarik ikusten da: «*C'est un poste de vigie: rien ne le bouscule, ni ne l'encombre*» dio norbeitek nunbeit. Eta Larrun puntan etzen kapera ttipi bat, bainan eliza gotor bat, erdaraz *basilique* erraiten ziotena. Hamasei metra luze ba omen zituen gutienetik. Hameka eliza ttipiagorik bada Euskal-Herrian, Liginagarat gabe. Ondikotz ez da eliza hartarik deus handirik gelditzen gehiago! Harri handi batzu harat eta hunat berduratuak. Gu baino erneago, zerbeitez oroitaraz dezaketan guziak Beratarrek bilduak dituzte herrirat. Paper batzu gelditu zauzku haatik: emaiten dauzkuten xehetasunek zerbeit balio dute. Beha. Hamar urtez —eta gutiagor 1676-etik 1685-erat— Larrungo elizak izan zituen bortz kapillau: Jean Duhalde, Azkaineko erretora lau urtez; d'Etchepare, Urrunako erretora zenbeit hilabetez; apez angles bat orobat zenbeit hila-betez; Gregorio de Miura lau urtez; eta gero Don Bernardo. Jaun horiek ez baitziren Larrungo airetik bizi, Urruna, Bera, Sara eta Azkainek hazten zituzten. Larrunen zer egiten zuten? Igande guziez behar zuten meza kantatu, pestetan ere ba: orobat prosesion bat Urruna, Bera, Sara edo Azkainetik joaiten zitzairelarik. Urtean lau prosesion bederen ba omen ziren, Maiatzetik goiti. Bertzalde lau herri horietako haurrerik kapillauek eskola egin behar zioten, bai eta katixima. Sei egunen jatekoa eremanik, astea mendian zeramaten haurrek... ardiekin dudarik gabe. Ez litake naski oraiko haur batzueri holakorik galdetu behar!

Elizari eratzikia, edo elizatik hurbil, kapillauak bazuten bere egoitza: han jaten zuten, han lo egiten. Ez dugu nihun irakurtu gobernantik bazutela. Nola laketuko zuten han bi eleren egiteko auzorik gabe? 1793-ean aurdiki omen zituzten delako eliza eta delako etxea.

Errana da etzutela beti ongi elgar aditzen lau herriek, kapillauaren hautatzeko tenorea heldu zelarik eta jaunik argitu eta beso luzeena zutenak igortzen zituztela kapillaua hautatu behar zen bilkurrat. Badakigu 1681-ean Jaun de Amestoi eta Pierre de Jaureguiberri, auzapeza eta deputatua, igorri zituztela bilkurrat Azkaindarrek... bi izen Azkainetik geroztik galduak...

Larrungo kapillauen denboratik hunat baditake ez den prososione hainitz egin Larrun puntarat. Badakigu haatik, jada mutiko gazte geroni han ginelakotz, bat bederen egin dela 1897-ean Buruilaren 22-an, euriarren galdetzeko. Mathieu Elissalt Donibandarra zen Azkainen erretor orduan eta Jean Montalibet Izturiztarra bikario. Hau zen gidari. Larregainbaitako arotz zaharrak ibili zuen gurutzera... eta Larrun puntarat heltzean ez dugu ahantzia zer irrintzina egin zuen. Bidean baziren ototzeko mementoak, baziren eleketakoak, eta baziren pokado baten jatekoak. Goizeko bortz orenetan elizatik ateratuak; arratsaldeko bi orenak alderat itzuli ginen elizarat eta gure etxerat... salbu lau mutiko tzar. Plazan gelditu ziren unadura guzien gatik eta pilotan hasi «jozak! eta emak!». Oi gaztetasunaren ederra!

Eta geroztik, kasik hogoigarren mendearen erdian, Larrunen izan da oraino ermitau bat, berak bere diruz eginarazi kapera batean. Ermitau bat, eiki, Sarrolatik hamar urratsetan, Haranederreko lurretan! Edo bederen bere burua ermitautzat har-arazi nahiko zuen norbeit. Ez haatik deusen esperantzaz: buruko ahulezia batez. Gizon on bat, oro har!

Menderen mende ermitauak izan dire Euskal-Herrian. Ermitauak, erran nahi baita gizon batzu ixiltasunari eta penitentziari emanak: saindutasunaren ondotik zabilzanak, Benoit Labre batzu iduri: haragiki guti jaten zuten eta arrosario hainitz erraiten. Egundainoko aipatuenetarikbat Euskal-Herrian, Jean-Baptiste Beherecotche naski, Ainhoako ermitaua. Sortzez era Ainhoarra omen zen, Gorritiako semea, 1745-ean sortua. *Atsulaiako kapera xuriaren aldean baitzen etxola txar bat, harat bildu zen hamaazpi urtetan* Jean-Baptiste Beherecotche. Handik goiti ototzearan zeraman denbora gehiena, artetan mendiko artzain ttipieri katixima zenbeit eginez, urrunetik urrunerat karrikat jautsiz Ainhoako aho xuriek zokoetarat igorri ogi mokor idortuen biltzeko. Espainolen gerlan, kapera lurrerat joan zelarik, ermitauak etzuen eperik ez pausurik hartu, han eta hemen

sos batzu bildurik, kapera berritz altxatu arte. Eta lauetan-hogoi urtetan hil zen, bere bizia ederki beterik.

Larrungo ermitauak ere segurki balinbazituen bere merezimenduak, —bertzeak bertze, zilkorainoko bizar baten ibiltzea bera ez ote da merezimendu bat Sokorriko otasketan?— ez dugu uste, orotaratu heldu zituen potretengatik, Ainhoarraren heinekoa zela. Egia erran Azkaineko ermitauaren kaperan etzen errex bere gogoaren biltzea eta ototz egitea. Alde batetik bizkar pollitegian zen kapera. Donibaneko itsaso maitagarriari beha haitz eder batzuen gerize pollitean eta bertzetik harri pikatzaileak hurbilegi, kiski eta kaska harrokaren kontra ari:

*«Biarritzeko dorrea egin da Larrundik:
Etzuten harri hobe jautsaraz nibundik...».*

dio Hiribarrenek.

Larrunen beheasko zen ermitauaren kapera. Beherago jautsi gabe erran dezagun bertze orduz Larrunen bazela bizpide bat orai nihori gogoratzen etzaiona; betizoen haztea. Ez dugu uste —ez dugu bederen jakin— behinere nihun betizo troparik Larrunen bezala hazi dela. Betizoak zer dire? Pottokak, zaldi ttipi erdi-basa batzu diren bezala, betizoak behi ttipi erdibasa batzu ziren, gizona hurbildu orduko haizea bezala ihesari emaiten zirenak. Etzuten arta berezirik behar. Herriko gazte batzuek elgar aditzen zuten eta, bizpahirur Espainian erosirik, Larrunen largatzen, han emenda ziten. Etzen lan errexa betizo baten biltzea, etxekotzeko edo saltzeko: partzuer guziek elgarretaratu behar zuten eta egun osoak mendian ibili eta hainitzetan betizoa tiroz hil behar zuten. Ba ote da gehiago betizorik Larrunen? Guti naski. Eta lehen halako tropak ikusten gintuen Ihilzehaien barna!

Larrungo mendi eder eta maitatua, zertako utzi ditugu atze beltzak zutaz jabetzerat? Zertako utzi dugu mendi-trein hura egiterat? Eta horra nola galdu ziren betizoak, galduxe pottokak, egunetik egunera urruntzen ari hainbertze eper, hainbertze erbi, eta oro!

Hola nahiago dute oraino sos-gose batzuek: guk, ez! *«Vixit causa placuit diis, victa Catoni».*

Eta hona Larrungo mendiaren amodioa nola kantatzen zuen. Hiribarrenek Azkaindarrek, arras gogotik gure egiten ditugun pertsu batzuetan.

«Arraina lehenago mendiz ikusiren,
Ezen baitut nik Larrun nihoiz ahantziren.
Bertzeak doazila urrun aitetarik,
Ez daukat badutela odol herrikorik...».

URAK

Edateko urak nun-nahi badire Azkainen. Eta zer urak! Haizpeko-iturrian, Putxuan, Sokorrin, eta orai Sokorritik ekarria karrikako eta Portuko etxe hainitzetan. Lehen Harrubi-Beltzean ere bazen ur on bat, dena burdin kolore eta burdin gustu: Elissagaray Sarako jaun miriku xahar zenak noiz nahi bere erieri hortarik manatzen omen zioten. Orai suntsitu da edo lurrek iretsi dute.

Ur handiagoez, erreka-urez mintzatzeko xedea dugu hemen egun. Denbora delarik behar zaizkote bere izenak atxiki edo laster kaskoinduko zauzku, jendeak bezala.

Erreka gotorrena, harritik harrirat, Ihizelhaitik Uhertsirat doa. Hameka izen emaiten diote bidean: Haltxuko-erreka, Ximeldegiko-erreka, Laurentzeneko-erreka: hots, bidean hunkitzen dituen etxe guzietako erreka. Uhaitza da bakarrik. Eta Uhaitza oldar handiko erreka da eurite batzuen ondotik. Ikustekoak dire orduan haren jauziak, aditzekoa haren marruma. Sasoinean aski arraintsu da, guziz amorrointsu eta badakigu behin Laurentzeneko ondoan, zubitik higitu gabe, Arce pilotariak sei atxeman zituela, lau hein pollitekoak, biga ederrenetakorik. Egia erran, Arce bezen arraintzale onik ez dugu Baigorritik Hendaiaiarat ezagutu.

Uhaitzean sartzen eta galtzen den erreka txar batek aipatzea merezi du. Zertako? Huna.

*«Sokorriko paretan bada iturria,
Negela sendatzeko beti idekia».*

Egia erran, ez da aski Hiribarrenek erraita ur horrek negela sendatzen duela: mirikuek erran behar lukete.

*Uhaitzean sartzen eta galtzen den erreka erran balin badugu, ez ote ginuen erran beharko sartzen eta galtzen zen erreka? Hori ere orai Donibandarrerri saldua daukute sos tzar zenbaitentzat herriko buruzagi batzuek! *Veau, vache, convée*, oro joan ditu debruak! Uhaitzaz kanpo, Azkaineri ez diogute izen berezirik ezagutzen. Salbu portuko ur handiari. Segurki, badire *Ur Handia* baizik erran nahi ez diotenak. Ur guzieri ez balitz bezala *Ur Handia* erraiten ahal, hein batetik goiti! Uztaritzen *Ur Handia* deitzen dute *La Nive*. Euskaldunek Lapurdiko lau erreka handietarik biga atxiki badituzte, bertzeak galdu dituzte.*

«Kaskoimen ingurutik edo iguzkaitik
Baionarat lerratzen Ihuri Bardoiztik».

«Bidaso da sortzen mendebal aldean
Espainia duela bereizten jaustean...».

Ez ditugu jendeak baino gehiago kaskointzen ikusi nahi bertze bi erreka. Nola deituko ditugu beraz?

Aipa dezagun lehenik La Nive. Huna zer irakurtzen dugun hortaz *Enzkadi* deitu Bilboko egunkari batean; Espainiako azken nahasmendu ikaragarriek suntsitu dute geroztik: Louis Coulon, hamazazpigarren mendeko jakintsun batek idatziak dire hitz hauk: «*Scribit Nivum lingua vasitana Errobi appelari*». Bollan direlako xerkariek ez diote bertze izenik emaiten: Errobi. Hamaseigarren mendeko lehen urtetan egin zen Larresoroko eliza eta orduko paper batean hitz hauk irakurtzen dire: «*De Robi seu den Nibe*», Larresoroko elizaren egiteko solasa ateratu zutelarik. Antxuberrok zer ote dio? Huna: «Hantxet, iguzki aldean, Errobia erasian doa. Kanboko erreketan gairi, mendia garaiturik Ategaiztetan». Bertzalde orai ere ez ote ditugu kausitzen Ezterenzubin Beherobi, Itsasun Errobia eta Milafrangan Errebiola, hirur xoko maite ibaiaren alde-aldean? Iduri du beraz Nive delakoari ez diogula bertze izenik bilatu behar: Errobi. Horra beraz Lapurdiko hirurgarren erreka handiaren izena, eta orai goazen laugarrenaren ondotik.

Jean Saint-Pierre jaun apezpiku argituak Baionako moldiztegi batean liburuxka bat agertarazi zuen 1932-an. «*Basque et Berbere*». Irakur-errea bezen maitagarria da liburuxka hori. Bada, badakizue zer irakurtzen dugun hartan? «*C'est Igargar qui descend du massif du Hoggar et pousse droit vers le Nord, à travers l'immensité désertique, jusqu'à la dépression de Tonggourt. L'Igargar, c'est le vieux nom de la Nivelle basque*». Nundik ateratu ote du hori jaun Apezpiku Euskaldunak? Lafitte jaun apezak aitortu dauku ez dakie-la hori guk baino gehiago. Hauxe jakinarazi dauku haatik, hemen batere tokiz kanpo iduritzen etzaukuna: Senperen badela erreka bat Insharga deitzen dutena eta Insharga gure Uhertsin galtzen dela: orobat Ainhoan Urma deitu erreka.

Ez ote litake Urma hori «ur ama» eta gure erreka handiaen hastape-na edo hobeki iturburu? Bainan badakigu ez dela sobera bilatu behar hitzak eta guziz izenak nundik heldu ziren: aise errebela ditake. Beha: Jatxun bada zoko bat Beleburu erraiten diotena. Neguan munduko bele

guziak han aditu ditazke karrankaz. Belebururi hortarik heldu ote zaio bere izena? Fa! Paper zaharrek huna zer erraiten dioten zabal-zabala: *Bellevue*.

Paul Vovard jaunak ere badu gure errekaentzat bere izena «*Ainboa et la vallée de la Nivelle*» delako liburu pollitean: Ugarana. Lehenago ere izen hori irakurtua edo aditua ginuen nunbeit. Mirirrina ere aipatu dauku Ainhoa ezagutzen duen norbeit. Bainan ez ote dire Ugarana eta Mirirrin, Ainhoan elgarretaratzen diren aipu dugun Ur-Handiaren bi adar? Lehen bi adarrak menturaz... Eta huna orai norbeit, gure arabera nor-nahi baino hortan hobeki sinesten ahal duguna, Martin Hiribarren jada zenbatetan aipatu jaun kalonje euskalzale eta pertsularia. Azkaindarra zen eta Azkaine maite alde batetik eta paper zaharretan oro baino tre-beago, bertzetik.

«*Uhertsik hastapena Urdazubin hartzen,
Ehun xirripek dute bidean berratzzen.
Ainboa, Sara eta Helbarren joria
Baliatzzen dutenak haren ixuria,
Bere ohea segi deskantsu da jausten
Ez diola biderik grinari ematen.
Erraitetan dakarke arraina ansarki,
Inguru errepirak ferdatzzen ederki,
Jotzearekin Azkain Uhertsik zubian,
Bertze bat iduri du bere arraizian;
Hasten da bai birungan, lorian bezala,
Luzeki gozatzeko Azkaingo hegala...».*

De Cange jauna ere ez da segur pikaren azken umea, Pariseko liburutegi handiengan baizik kausi ez ditaken «*Géographie des Gaules*» egin duen geroz. Bada, De Cange jaunak laugarren izen bat emaiten dauku: Urdaxuri. Zoin hautatuko dugu? Uhertsik. Azkaindar zaharrenek ez dute egundaino Errotaberriko gibelean den zubi erromano famatuarentzat izen bat baizik aditu: Uhertsiko-zubia. Beraz bizi bedi Uhertsik, bizi aho-mihi guzietan bezala luma guzien puntan.

Uhertsitik ez dugu urrundu nahi hango arraineria aipatu gabe. Ondikotz Portuko arraintzari batzuek bere sareekin egiten dioten gerla-ekin Uhertsiko arraintan ederrena, izokina, gutitzen ari da urtetik urterat. Gutitzen ari orobat, arrazoin beraz amorroin tita gorri polllita. Aingira eta plauza eta xarbo bada oraino tolle. Korrokoia ere bizi da

beti. Eta angula —Donostiako txitxardina, *la pibale* Frantsesena, *la civelle* bertze batzuen, *leptocephalus brevistis* Latinena— bada egundaino bezenbat. Azkaindarrek higitu nahi badute ez dute zeren lotsa: ez ditu goseak hilen. Nihork ez luke lokartu behar halere: uholde bat aski da arraineria guziaren hondatzeko. Han-hemenka arraintzala-batasun batzu badire eginak, uren zaintzeko eta haziak han eraiteko. Zertako Donibane-Garazin eta Hazparden bezelako batasun azkar bat ez egin Azkaindarrek ere, beharrean Senpeter, Saratar eta Ainhoarrekin bat? Balio luke.

AITA CLEMENT KAPUTXINOA

«Ager handi, Chaubadon, kaputxin handia
Beaumont artxaphezpikuuz ongi ikusia».

Hiribarren

Behin bederen aipatu dugu jada Chaubadon. Nor zen? Aita kaputxin famatu bat. Berehala erraiteko, aita Eusebe Larresoroar ezti eta otoitzegile handi hura Baionako karrketan ikusten ginuen aldi guzietan, gure Chaubadon heldu zitzaunkun gogorat: aita Eusebe bezalako hola mehe luze bat zela emana ginuen gogoari! Ez dakigu zertako, egia erran. Hainitz eta hainitz irakurgaietan aipatua ikusi badugu gure herritar gaitza, nihun ez dugu holakorik irakurtu. Emazue beraz amets egina ginuela. Batetarat doa guzien buruan. Izan zadien San Tomas bat bezen lodia edo aita Eusebe bezen mehea, Azkaindarra zen, Chaubadinabaita orai Joseph Laduche pilotari famatuak beretua duen etxean sortua 1696-ean. Chaubadon ttipiak arras maite omen zuen Larrun puntako elizarat joaita. Bixtan da ez zabilala hango begietako xoramenduaren ondotik, geroago ohartzen baita norbeit holakoeri, bainan ba segurago hango ixiltasunaren ondotik: jada maite zuen otoitza eta han hobeki egiten! Menturaz ermitauari kontseilu batzuen galdetzerat joaiten zen, eta nork daki ez duen Larrungo maldetan aditu Jainkoaren deia?

Agustin Chaho Atarratarra, Chaubadon hemeretzi urtetan joan zela komenturat erraiten dauku bere «*Itinéraire pittoresque*» delakoan; Daranatz jaun kalonjeak, aldiz hamalau urtetako sar-arazia du. Nork dio egia? Jaun kalonjeak, ezen huna zer ikusi dugun aita Lazare Arbonakoaren eskutitz batean, «Erromako paper zaharretan irakurtu dut Chaubadonek 1710-ean, beraz hamalau urtetan, hasi dituela bere eskolak».

Aspaldikoa zen jada kaputxinoen komentua Baionan, Jauffret Baionako apezpikuak diosesako fraile eta serorez agertarazi lan eder batean ikusten dugunaz: «*Le premier couvent que les Capucins ont fondé dans le diocèse est celui de Bayonne sous l'épiscopat de Bertrand d'Echaux, transféré à Tours en 1618. Ce fut à la demande réitérée de Madame Elisabeth de France, alors que cette princesse, allant en Espagne pour épouser Philippe IV, avait fait un arrêt à Bayonne. Le duc de Guise et le père Archange de Lyon, y prêtèrent leur concours.*

Les Dominicains cédèrent à leurs nouveaux frères le seul local convenable que existait pour cela à Bayonne, l'église de Saint-Thomas. La prise de possession se fit

par una procession qui partit de la cathédrale et à laquelle assistaient les évêques de Carcassonne et d'Alet. C'était le 4 novembre 1615...».

Ixiltasunean bizi dire kaputxinoak. Ez da beraz errex Chaubadoni bere itxudioetan jarraikitzea. Handizki eta ohorezki egin zituen segur. Predikari handi bat heldu zela ikusirik, buruzagien doidoia diakre zelarik hasarazi zuten. Geroztik kasik ez da predikatu ez duen herri handirik, Frantzia behere huntan bederen: Bordele, Montauban, Tolosa, Perpignan, Marseille eta bertze gehienak. Chaubadonen fama orotarar hedatu zen beraz eta Paristarrek ere aditu nahi izan zuten. Bi urtez segidan aditu beharra zuten, 1751 et 1752-etan: berrogoita-hamasei urte zituen Chaubadonek. Gorterat deitu zuten orduan: Luis XV zen errege. Bainan, duela berrogoibat urte Hazpandarrerri aita Larregain, Saindu Mokorraren, egia saminak gaitzitu zitzaizkoten bezala, gorteko jaun eta andre minberrek etzuten onartu Chaubadonen erakaspena:

*«Hamabortzgarren Luis zen behar handitan:
Inguruan zitzen txar guziak mentan.
Hek zuten aisiakotz Chaubadon urrundu,
Eta errexago bat gorterat burbildu...».*

Pompadour eta holako perreka batzuek zabilkaten Frantzia ondikotz! Chaubadonek ixil-ixila hartu zuen bertzen nunbeiterako bidea.

*«Parisen zen orduan Leizjinski maitea,
Galdurik etorria polones gorrea
Haren aintzinean zen Chaubadon mintzatu
Eta aditzaleak zituen gustatu...».*

Bi zaldu xuri igorri ote ziozkaten bila? Baditake, bainan ez zituen hartu: oinez ibiltzea maite zuen:

*«Oinez zabilan beti bide guzietan,
Erraten bazioten nibork aurkitzetan
Zertako etzen nahi ibili bertzela
Ihardesten zioten Euskalduna zela...».*

Erakaspen ederra gehiago beribil edo pirripita bat gabe hirurehun metra egin nahi ez dituzten gazte batzuentzat!

Berrogoita-hamar urtez bederen Frantsesek aditu nahi izan dituzte eta aditu Azkaindar suharraren prediku ederrak. Bada, komentuko bere lagunek gogotik atxikiko zuten berentzat eta aise fidatuko ziozkaten etxeko kargu handienak. Orotako on zen Chaubadon. Behin ederki lotsatu omen zen haatik. Hiruetan-gogoita-sei urte zituen. Frantziako kaputxin guzien mandatarari Erromarat zoan, han Buruzagien buruzagia, edo hola-ko norbeit hautatzeko. Horra nun bidean nunbeitik ikasten duen hainitzek begiztatua dutela kargu hortako. Baia ba? Bidean denbora galtzen du, eta bertze bat hautatu dutelarik Erromarat heltzen! Aita Sainduak erasiak egin ziozkan aldi hartan: *«Dolemus quod tarde veneris!»...*

Predikari ederra bezen kofesatzaile goxo eta arima gidari ona zitaken Chaubadon eta serora-nausi baten eskutizetik badakigu zer bihotzmina ukan zuten Compiegneko komentuan hango kofesorgo eta gidagoa ezinbertzez kendu ziotelarik bere buruzagiek: *«Monsieur Naudoux, nous apprenons que vous êtes nommé supérieur de notre maison. Que ne pouvons-nous, Monsieur, vous témoigner la joie que nous cause une nouvelle aussi agréable? Il ne fallait pas moins qu'un pareil événement, pour nous consoler de la perte de Monsieur l'abbé Clément, ce père si respectueux et si digne de notre vénération...».*

Lauetan-hogoita-bortz urtetan hil zen aita Clement Duhalde, egundaino Azkainen sortu den gizonik famatuena eta Baionako kaputxinetan chortzi zuten. Artean erraiteko egungo egunean ere badire San Andresetako elizari «kaputxinen eliza» erraiten diotenak; hala zen orduan. San Leonetarat joan zirelarik kaputxinoak, San Andresetako elizaren erreberritzen ari zirenek Chaubadon eta bertze hogoita-hamabi kaputxinoen hezurak han atxeman zituzten. Erran gabe doa etzituztela han utzi. Horra zendako egungo egunean Chaubadonen hobiaren aintzinean oitotz egin nahi dutenek San Leonetarat joan behar duten...

Eta orai norbeitik galde hau egiten badauku, Chaubadonek ba ote zakien Euskararik eta behinere predikatu ote du Euskal-Herrian? Ez dugu dudarik orduko Azkaindar guziek bazakitela Euskara erroitik, eta Chaubadonek nirhok baino hobeki. Hori ez dugu haatik nihun irakurtu. Irakurtu izan duguna hau da: hogoita-hamar eta berrogoi urteren arte hori zuelarik, Donibane-Lohitzunen misione bat eman zuela. Euskaraz? Frantsesez? Dakienak, daki, bainan hain segur Euskaraz eta Frantsesez. Zer jendetzeak bildu ahal ziren haren aditzeko! Alabainan halako famako predikaria zen... eta Azkaindarra gainerat...

Ez ditake Chaubadon utz, ametsa iduri duten Hiribarrenen pertsu batzu hemen eman gabe: bakotxak ikus.

«Lehenko kaputxinek, zazpi urte handiz,
 Ibili behar zuten haintzurra izerdiz;
 Urte hek deitzen ziren bestiazko lanak,
 Gerlako zirelarik arimen pikainak
 Nola ez baitzen buruz Chaubadon horrako
 "Vaderat" eman zuten lagunek hiltzeko.
 Bordelen gertatu zen pikandia hori
 Euskaldun herritako lili lehenari.
 Parlamentako jaun bat zuen axkidea,
 Maiatz hura mintzatzeko bazuen bidea.
 Hark, ez ikusiz Clément, bere egumetan,
 Errenkura hedatu lagun suspitsetan.
 Beharrik zen mintzatu: ur eta ogian,
 Jadamik hil hurren zen komentu azpian.
 Beldurrez zuten handik lasterka atera
 Eta utzi ageri axkiden gogorat...».

Hori erran duenaren gain utzirik, salatu behar ote dugu betbetan gogorat heldu zaukuna? Ez ote duten gorago aipatu *Compiegneko* kofesorgo eta gidarigoaren bixtakean kentxeak eta, «Bordelen zen pikandia horrek» elgarrekin ikustekorik? Dakienak erran dezala...

HIRUR CHOURIO

Michel Chourio, Pierre Chourio, Martin Chourio, hirur izen famatu, bi apez eta notari bat Martzeenea deitu etxean sortu ziren eta hazi. Har detzagun bat bertzearen ondotik: saltsa nahasiak ez dire hobeak.

Michel Chourio nor zen eta zer egin du bere denboran? Bego hortaz mintzaterat Georges Lacombe euskal-jakintsunetan menturaz handiena: huna zer erran zaukun 1928-ean Euskaltzaleen-Biltzarreko bilkura batean Martzeeneko aintzinean: «Etxe huntan sortua, ez dakigu noiz, 1702-an Donibane-Lohitzuneko erretorgoa zadukan eta hil zen 1718-an. Bi urte geroago agertu zen liburu bat, Chouriook hasia, haren arrebak akabatua. Liburu horren titulua: *Jesu-Krixtoaren Imitazioa*. Latinetik itzultze hura hain irakurtua izatu zen non bertan norbeitik argitara eman baitzuen idurigaitz bat (frantsesez *contrefaçon*). Eta geroztik zazpi agerraldi izatu zituen. Egia erraiteko, Chourio baino lehen, bietan *Imitazioa* euskaratua izan zen: Pouvreau Euskaldun etzen apez jakintsu batek, ikasirik Euskara, itzuli zuen lehen aldikotz liburu hori, bainan Pouvreauren eskutitza agertugabea datza Frantziako gutuntegi-nausian (Frantsesez *Bibliothèque Nationale*). Gero Lapurdiko idazle batek, d'Arambillaga zeritzanak, itzuli zituen *Imitazioaren* bi azken zatiak. Chourio hirrugarren heldu da, bainan hainitez ezagutuena. Orai badugu Lapurdiko Euskalkian laugarren *Imitazioa* bat, Duvoisinek emana eta Haristoyek argitaratua. Hartako, ene ustez, ez da egina izan Chourioaren agerraldi berri bat, zortzigarrena. Dena den, haren liburua, euskara garbian, beti eta beti goretsia izanen da. Gora beraz Chourio, euskaldun idazle handienetarik bat delakotz!». Urrunago joan gabe erran dezagun, Georges Lacombe Azkainen hola mintzatu eta urte baten buruko, Brepols Belgikako liburu-egileen etxetik «Jesu-Krixtoaren Imitazioa» berri bat etorri zitzauskula, euskara ederrez egina, aintzineko guziera aise nausi dena, Leon Uztaritzeko jaun apez-nausiak argitaratua. Bainan horren gatik guretzan ditugu gogotik Pierre Lafitte Euskaltzaindikoaren hitz hauk: «Nahiz geroztik hunat euskarazko *Imitazioa* hoberik moldatu den, hau (Chourioena) ez daukagu batere gutiestekoa».

Chourioaren *Imitazioa* 1720-ean agertu zen. Bi urte bazuen jada Michel Chourio hila zela, Donibane-Lohitzuneko erretor. Georges Lacombe jakintsunaren arabera iduri luke etzuela oso-oso Michel

Chouriok berak egin: parte bat arrebaren gain emaiten du. Etzauku iduritzen. Hiribarrenek bere pertsuetan gauza berttua erranik ere.

«Langarren liburua ez du hark itzuli,
Arrebari zioen hura lili utzi...».

Imitazione hortako lau liburueri nahi bezen hurbildik behatuz ere, ez da hor bi eskuen lanik ageri. Eman dezagun arrebak liburu horren argitaratzeko zerbeit ein zuela, ba, bainan ez ditake bertzerik finka. Ez ote zuten zerbeit erranen 1820-ean liburu berria Baionako jaun Apezpikuaren manuz irakurtu eta onartu zuten hirur jaun apezek? Jaun Apezpikuak hola hautatzeko ez ahal ziren nor-nahi Haristeguy Donibaneko erretora, Darretxe Ziburuko erretora eta Dolhabide Azkaineko erretora!

Idazle handi bezen apez ona zen Michel Chourio, *Imitazioneko* «egia eta bertute gehienak beretuak bezala zituen» dio Darretxek bere aintzinsolasean. Vinsonek ere nunbeit aditu izan du edo irakurtu hau: «*Il mourut en odeur de sainteté*».

«Anaia bat bazuen Jesuista zena,
Bordelen teologal aipatu izana...».

dio Hiribarrenek.

Egundainotik lore ederrenak ereman dituzte san Inazioaren ondokoek Euskal-Herriko baratzetik. Pierre Chourio baino ederrago guti ereman dute.

«*Opera theologica*» derizaten hemezortzi liburu Parisen argitaratu ziren 1747-an. Tournely jakintsunak egin zituen. Hain liburu balio handikoak dire nun geroztik Venisen berriz argitaratu baitzituzten. Bada, nahi duzue jakin Tournely jaunak berak zer erran zuen, Pierre Chourio gure herritarren lan batzu ikusi-eta? Lehenago ezagutu balitu, bere obra etzuela hasiko!

Lehena anaietan izan zadien Pierre Chourio —guk ez dakigu— Michel Chourioaren heinekoa zen. Segurki bi lore eder Azkaineko baratze xoragarrian sortuak eta handituak!

Michel Chourio eta Pierre Chourio anaia ote zuten, ala aita, Martin Chourio? Louis Dassance Euskaltzaindikoak ez dakiena, nola nahuzue guk jakin dezagun? Hobeki uste ginuke aita zutela. Notaria zen eta Lapurdin deputatu edo mandatari. Hemen mintzatzerat utz dezagun

Louis Dassance jada aipatu jakintsuna: «Haren gain zen Lapurdiko konduiari atxikitzea, hura zen ararteko herrien eta Erregeren gizonen artean, bai eta behar zelarik harek zituin bil-arazten Uztaritzeko biltzarrak. Bere kargua utzi behar zukeen denboran, azkarki samurtu zen ibar-jauarekin (ibar-jaua: *le bailli*), eta hortarik sortu ziren makur batzu ez tipiak: Lapurdí guzia bi alderdi jarri zen, batzu alde, bertzeak kontra, Urtubiaren aldekoak Sabelxuriak deitzen zituztela, eta bertzeak, Chourioaren aldekoak Sabelgorriak».

«Bi urtez asko nahaskeri, desmasia eta odol-ixurtze jasan zituzten gure arbasoek: beharrik, azkenean, berriz guduari lotzerat zoalarik egundaino bezin bortizki, Martin Chourio hil zen bere etxe huntan eriturik, eta orduan bakarrik nahaskeria horiek gelditu ziren, eta bazter hauk bakean sartu».

Hortxe nor ez da ohartu Uztaritzar jaunak gure herritarraz erran duenari? «Beharrik berriz guduari lotzerat zoalarik Martin Chourio hil zen». Zertako *beharrik* hori? Ala Louis Dassance Sabeltxuriek, Sabelgorrien kontrato ote dugu? Berak badaki. Ez diogu halere hortaz gerlarik bilatuko, batere ez baitakigu Martin Chourioak zer zuen, gerriko gorri bat emanik, Urtubiako gerriko xuridunari makikaldi, harrikaldi eta tiroka hasteko.

Eta horra nun hori erran orduko, Jainkoaren mirakuiulu batez bezala, begien aintzinerat heldu zaunkun liburu eder bat, Michel Etcheverry gure erakase ohi maitatuak argitaratua, eta hartan irakurtzen dugunaz: «Luis Hamalagarrenak, 1653-an ibar-jau bezala hautatu zuen Leonard de Caupenne Senperekoa, eta gero urte baten buruko Salvat d'Urtubie». Nola bi jaun horiek lehen ere makur baitziren, hortan osoki hasarretu ziren eta etsai egin. Bada, Martin Chourio Senpertarraren aldekoa zen errotik eta, jada denborak eginik, zuzen kontra zeraukan bere kargua. Lekuak hutsarazi nahi izan ziozkan Urtubiako jaunak. *Inde irae!* Hirur mila gizon bildu zituen eta gerla hasi. Eta zer gerla! Michel Etcheverry jaunak dionaz, «*Le pays eut beaucoup à souffrir des excès de ses troupes, en particulier de ses rapines...*».

Martin Chourio arras utzi eta ahantzi gabe, irakurtzailea ohart dadie-la huni: Salvat d'Urtubie 1654-ean ibar-jau zelarik, Martin Chourio bere karguko denbora bururatua zuen. Adin bat bazuken beraz. Nola Michel Chourio gero eta gerokoa baita, 1817-an hil zenaz geroz, iduki luke Martin, Michelen aita zela. Nork zer dio?

MARTIN HIRIBARREN

Huna omen handiko bertze Azkaindar bat: Martin Hiribarren jaun kalonjea, elizatik goraxago, Etxeberrian 1810-ean sortua. Esku hainitze-tan geroztik ibilirik, Etxeberria orai Barrenetchetarren eskuetan da. Ez zitaken hobeki eror.

Nafartar etorki handi batetako zuen ama Martin Hiribarrenek eta etorki horri jarraikiez badakizue norenganadino hel ditaken? San Frantses-Xabier handiraino! San Frantsesek euskara maite baitzuen, hiltzerakoan euskaraz otoitzean arizan zenaz geroz, ez da harritzeko arbaso horren mintzaira maitea ororen gainetik maitatu balin badu Martin Hiribarrenek.

Apezteari gazte loturik lehen meza kantatu zuen hogoita-hirur urtetako. Urrunan sartu zen bikario lehenik. Bardozen gero, ondoan han berean erretortzeko. Baionan hil zen hainitz zahartu gabe: berrogoita-hamabortz urte zituen doidoia eta kalonje zen, kalonje *ad honorem*, Hiribarrenetaren hil-harriaren gainean irakurtu dugun bezala.

Langile handia zen Martin Hiribarren: aski da aitortzeko Bardozeke erretorgo handiaren lanez kanpo egin dituen idazkieri behatzea.

Idazki horiek ez ditu, hurbiltzeko ere, oro argitaratu. Orduan, orai bezala, apez baten moltsa ez zitaken moldetegietako dirutze ikaragarietarat hel! Bertzeak bertze *Hiztegia* beti Hiribarrenen paperetan dago. Hitz berri frango ba omen du haatik eta hortako ez dute orok gogokoa. Zer erran nahi du, hitz berriekin zahar guziak han balin baditu? Han berziki Bardozeke «emoik, xapo bat eta leperia». *Emoik, dohainik* da Maulen, *urririk* Azkainen: «Erran dezake behi hori emoik ukan duela!». Xorta da aldiz *xapo* bat: «Erran dut xapo bat arno!». Baina latina «*lepus, leporis*» ez dakienak, nola asma leperia, erbia dela?

Eta gero hain seguru ote da berriztat dauzkagun hitz batzu arras berriak direla? Behinik behin «aingiraketa», quantité d'anguilles, ez! Ez-eta ere, «egurketa», «bihiketa», eta bertze holako hameka! Baina utz dezagun hortan *Hiztegia*, lan bat gaitza dela erranik, garratoin eta saguentzat egina etzana segur...

Bertze lan handi bat, lan ikaragarri bat Hiribarrenen *Zubur-Hitzak* Pierre Lhande Xuberoko aita jesuista euskalzaleak zenbeit ager-arazi zituen 1928-an eta, orduan erran zaukunaz, bertze frango gelditu zen Hiribarrenen paperetan. Lo utziko ote ditugu, populuan ez dutelakotz

errorrik? Berak asmatuak omen zituen! Populuan dabilzanak ez ote ditu norbeitek asmatu egun batez?

«*Hainitz eskas, beharrak,
Oro, zikoitzak...*».

«*Gizon guti jakinik
Lo egonik...*».

«*Ez da sokaz mintzatzekeo
Urkatua denean hurbilsko...*».

Horra Hiribarrenek asmatuak direlako lau zuhur-hitz: Holatsukoak dire bertze guziak. Uste dugu aise sar litazkela Euskal-Herrian.

Lan handi, lan ikaragarriak orobat, behinere agertu ez diren *Andredena Mariaren bisitza*, *Predikuak*, *Irunako phestak*, *Montevideoko berriak* eta bertze asko.

Hiribarrenek argitu dituen lanetan ez dugu «Eskuaraz Egia» aipatzen, nihun ez baititake gehiago liburu horren itzalik ere atxeman. Bat eskuetan badugu Parisetik etorria, hango ur hegi batean salgei ziren liburu zahar batzuen artean andre erriensa kaskoin batek, atxemanik, eta igorririk *emoik! Pauci quos aequus amavit Jupiter!*

Eskualdunak derizan 238 orrialdetako liburuttoan, pertsutan mintzo da Hiribarren, Lapurdin herritik herrirat orotako ikusgarri, edergailu eta jendeak aipatzen dituela:

«*Hirugarren apezka bizji da Bardoitzen,
Piko hauk dituela nolazpeit moldatzen,
Ustez, xede onetan, nahiz berriari
Geroan kausirazi orai zer den berrir...*»

dio berak. Orai erran nahi baita 1853-an. Harritzeko da zoin aise egiten zituen pertsuak Hiribarrenek. Ez ote ditu sei mila liburu hortan? Haren paperetakoak bertzalde. Ba ote da Hiribarrenek bere pertsuetan kantatu ez duenik? Huna zer erraiten daukun berak:

«Dugun kanta herria, lana, bertutea».

eta badakigu herria, lana eta bertutea baino gehiago, hainitz gehiago ere kantatu duela: Iberia, Kantabria, Nafar-Lapurdikoko herri guztiak, Mutikoak, Neskatzak, Errientak, Kargudunak, Apezak, Mirikuak bezala Agotak, Xardinzaleak, Pilotariak eta asko.

Daukagu P, Lafitte jaun apez jakintsunak erran ote duen «pertsuaren egiteko behar direla jeinua eta jakitatea»: nori uka Hiribarrenek bazituela?

«Pirenen erraietan
Galdea pasaietan
Baliñ abiatzen,
Ikus liteke sortzen,
Guti dena ikusten,
Mendetako haurra
Ibero zaharra...».

«Niboiz badut abantzten
Orboitzapena aiten,
Herriko bidea,
Hauzi nauen etxea
Hauzoko axkidea,
Ene batsa bedi
Zintzurreen geldil...».

bezalako pertsuak eman dituen, bai pertsularia zen. Bazituen jeinua eta jakitatea. Bertzeak ere badire hori bera uste zutena. Huna zer irakurtzen dugun Larresoroko Ithurry zenaren eskutitz batean:

«Ederrenak hautatuz ederrenetarik
Nihun ote ditake holako lorerik?».

eta ondotik kantu zenbeit Elissamburu, Zalduby eta Hiribarren gure herritarrarenak. Hiribarrenek ohore egiten dio beraz Azkaineri. Ohore Chourioi bezala. Ohore Chourioi bezenbat. Nori gogoratuko zaio Martzenez bezala, harri lantu baten ezartzea Etxeberriari?

Zalduby norbeit zen: orok badakite. Zer kantu ederrak ez ditu bere denboran egin. Ba ote du pilotaz eta pilotariez egin duena baino ederragorik?

«Pilotak ohore du Euskal-Herrietan
Zeren den ederrena joko guzietan...».

Hiribarrenek ere baditu bereak: ehun eta hogoi pertsu.

«Perkain eta Azantzua Euskaldun herrian
Aipatzen dire nola Errege Frantziar.
Euskarak diraueno, boik bien izenak
Kausturen mendietan beti oibartzunak...».

Eta gero, lerro-lerro, hobereenen izenak. Lehenak hartza iduri: bigarrenak ez zorrik nihori: eta bakotzak bere tileta. Eta beha pilotaren parabola ederrak plazen burutik bururat:

«Pilota dabil airez, ezin bara nibon,
Gibelezik egortzen, barne ezin egon,
Bortz, sei aldi ez etortzen eskularruz joa,
Apaletik, duela ziztuan hegoa.
Altxatzen da zerura, ortzadar bezala,
Arkurik ederrena egiten duela.
Buru guzietan betan diote beiratzen,
Ezker-eskuin direla harekin itzultzen...».

Pertsu horiek irakurtzean iduritzen zaiku Hazparneko plazan han egundaino jokatu den partida ederrena ikusten dugula: Baxenabarre Lapurdiren kontra, 1934-ean, Urriaren 21-ean: Urruty, Lemoine, Madre, Rospide...

AZKAINAR IDAZLE ZENBEIT

Jada aipatuak ditugu Chourio eta Hiribarren: aipa ditzagun bertze zenbeit: euskal lur ona da Azkaine.

P. Lafitte jaun apezak duela zenbeit urte igorri zaukun eskutitz batean ikusi eta ikasi ginuen, Noël-Joseph Duverger delako batek 1778-an argitaratu zuela «*Gudu Izpirituala*»... eta jaun hori Azkainarra zela. Etzauku iduritzen. Ez da Azkaineko paper zaharretan izen hori ikusten, eta Hiribarrenek nola etzuen aipatuko bederen bere pertsuetan, hala izan balitz? Egia hau da haatik, Duverger batzu kausitzen direla oraino auzo-herri batzuetan, bereziki Hendaian. Hangoa ote zen? Hendaia eta Azkaineko euskarak aski ahaide hurbilak dire... litania beltzetaraino! Ez dugu beraz denborarik galduko Duverger jaunarekin.

Ez eta ere aita Damien beneditanoarekin. Lapeyre jaun kalonjearen anaia zen aita Damien. Predikari ederraren fama bazuen bederen. Eta gero ez ote ditu 1892-an harek argitaratu «*Kantu Izpiritualak*»? Aita Xavier eta Aita Lertxundi gu baino toki hobean dire hortaz mintzatzeko: agian egiten dute ondoko egun batez! Donibandar eta Azkaindar gisa zor dutela iduritzen baitzauku!

Adrien Mornas donibandar harakinak etxe bat badu Azkainen, Luisbaita. Lehen Tipienea erraiten zioten etxeari. Hango zen, Martin bezala, Esteban Lapeyre. Apeztua hogoitahirur urtetako, fruitu goizik ondua, bikario, igorri zuten Uztaritzetat. Etzuen haatik hezur zaharrik han egin behar. Urte baten buruko Baionan zen, San Leonetako eskola handian irakasle. Han zazpi urte eremanik, Bidarten kausitzen dugu erretor: hogoita-hameka urte zituen doi-doi eta hiruetan-hogoita-hamarreko gerla ari Alemanekin. Bidarten egonen da Lapeyre mila zortzi ehun eta lauetan hogoita bederatzia arte. Baionan Kantepratzeko xahartegirat deitu zuten, hango kapillan eta kalonje *ad honorem*. Xahartegi hortan egin zuen Azkaineko euskara maitagarrienen *Kredo edo Sinbesten dut*, egungo egunean oraino aski aise kausitu ditaken liburu eder eta baliosa. Egilearen izena segur sekulan ahanzterat utziko ez duen liburu horri, Diharce Hazpandar orduan bikario-jeneral zenak, eman zion agertzeko baimena: «Artoski irakurtu dugu Murde Lapeyre kalonjeak, *Kredo edo Sinbesten dut* esplikatzeko egin duen liburua. Dadukagu azken denbora hautan gure herrian agertu diren liburuen artean ez dela hau gutienik prezatzea. Hemen kausitzen dire gixtinoak jakin behar dituen egia premiatsuenak,

Elizako Aiten eta Teologalen esplikazionez argituak, egin ahala klarki, eta mintzaira garbi batean, izpiritu guzien menerat ekarriak. Hortakotz gogotik onesten dugu liburu balios hori izan dadin inprimatua. Esperantza dugu Euskal-Herriko fededunak, lehenagoko usaia onei jarraikiez, eginen dutela horren irakurtzeaz beren arimen hazkurria. Baionan egina abendoaren 10-ean 1891-ean».

Adin ederrean zen oraino Lapeyre bertze liburu frangoren egiteko. Etziren holakoak Jainkoaren xedeak. Mila zortzi ehun eta lauetan hogoitama hamar hirur, martxoaren hogoita hiruan, San Joseph hain maite zuenaren prediku baten moldatzen ari zelarik, alditxartze bat sentidu zuen, xutitu, argia eskuan hartu eta oheari buruz abiatu. Etzen heldu. Erori zen tanpalakoan eta han erre. Egia baita ohoin bat bezala etorriko dela orori heriotzea!

Orok badakite aspaldi, Azkainekoa dela Zerbitzari, Lapeyre eta Chouriotarren bi hauzo-etxeen artean, 1883-an, aboztuaren 29-an sortua. Adinak baderama beraz eta hoberenetik ez dute zenbeit urte laburrez bai-zik ikusiko gehiago Euskalzaleek beren bilkuretan. Hau erran behar dautzuegu urrunago joan gabe: Zerbitzari ahaide hurbilegia dugu hartaz espantuka hastako: hemengo lerro eta xehetasunak kofesio bat bezala hartuko dituzue beraz eta barkamen osoa eman nahiko diozue, barkamen osoa zuen bihotz guziaz. *Scribitur ad narrandum*, zioen lehen mendean Quintilien batek. Ez dugu bertze xederik.

Jean Elissalde Azkaindar apez xaharrari, nundik etorria ote Zerbitzariren izen hori? Huna. Mila bederatzia ehun eta hamalauko gerlan, behin Hiriart-Urruty jaun kalonjeari eskutitz bat igorri zion, adixkide gisa, gerlako berriekin eta bere eskutitza bururatu, eskutitz guziak egiten diren bezala «Zure Zerbitzari J.E.». Hiriart-Urruty jaun kalonjeari iduriturik berri horiek atsegin eginen zutela *Eskualduna* orduko asterokoaren irakurtaileeri, ondoko astean ager-arazi zituen, Zerbitzari doi-doi izentzat utzirik. Aintzinean han-hemenka zenbeit lan ttipi balin bazuen eginik, eta agerazirik, erran ditake geroztik hedatu dela Zerbitzari. Aita Dourisboure Bezkoiztar missionest famatuaren liburu bat —*Les Sauvages Banbars*— euskararat itzuli du, argitaratu *Ama Maria Pasionekoa*, *Kantari Berriz*, *Zubur Hitzak*, *Ixtorio Saindua*. Ez dire liburuetan bilduak, binan astetik asterat egunkarian agertuak: *San Frantses Xabierekoa*, *Theophane Venard dohatsua*, *Berrogoita hamazazpigarrena Gerlan*, *Pellot itsasturia*, lau liburu handiren geiak.

Lerro-lerro aipa ditazke gero *Gure Herrian* agertu dituen bai landare bai xorien izenak. Menturaz hola salbatuko dire, bertzela galtzerat zoazin izen hainitz: ehunka menturaz: ehunka segur.

Eta Zerbitzarik zenbat kondaira ez du han eta hemen hedatu: Manex Ohoia, Karlosen Bihotz Ona, Batita zeruan, Ihiztari ixtorio bat, Apez arraintzalea, Pello, Bakhotsak bere aldi, Ondikola eta Lutzoki, Harrixabaleko hel-herrietan Harrixabalen bezala, Mariluz, Ganix Artzaina, Erran zahar bat, Juan Soldado, Mixeria, Pilotari Xaharra, Bixintxoren predikua, Manex eta Piarres, Ziburutarra zeruan... eta bertze asko.

Eta ez ote litake liburu bat egin, Urchalle, Bittor Embil, Enrique Embil, Bautista, Perkain, Azantza, Matin, Chilar, Larralde, Ziki, Cantabria, Errezabal, Soudre-Goni, Piztia, Porteno, Léon Dongaitz, Arze, Behachka, Harambillet aita, Pouchant, Darraïdou, Harambillet semea, Saint-Martin, Ibarburu, Aguer, Inazio, Durruty, Damestoy, Laduche, Vivier, Jean Urruty, eta Euskal-Herrian izen bat bazuten bertze pilotari guzietan? Eta, espanturik gabe erraiteko, iduritzen zauku horiek guti direla hogoiata bortz urtez Zerbitzarik egin dituen bi lanen aldean: *Mendiburutegiko egutegia* eta *Eskualzaleen Biltzarreko* sariketak.

Egiari bere bidea haatik: lan horiek, eta aipatzen ez ditugun bertze frango ez dire oro eta beti Zerbitzariren izenarekin agertu: Zerbitzarik aski maite zuen izenaren berritzea eta zenbat *Lurtxuri*, *Azkaingarra*, *Bilbaria*, *Haur Prodigoa* eta *Nornabi* ez du asmatu. Jainkoak eta irakurtzailerik barka dezotela...

«Eta orai dezagun eremua zabal
Gazte bat gei harturik, jaun apez Larzabal...».

Berehala erraiteko, Pierre Larzabal Ziburun da erreter, elizarik gabeko erreter haatik, Zokoan bat egiteko manuaekin, jaun Apezpikuak 1951-an Hazparneko bikariogotik harat igorria. Ez dugu dudatzen bat eginen duela, argia bezen panpina, norbeitek lagundu nahi balin badu. Euskaldunetan ere kausi ditake eskugain frango baduenik eta ez jakin euskaldunki nun egin obra on bat. Doala Pierre Larzabalen ganat... eta erreneren dio.

Pierre Larzabal Azkainen sortu zen 1915-ean: gerla bete-betea beraz, eta ez da harrizteko bolbora aire bat balin badu artetan. Bataio-harrirat zeramatelarik, norbeitek ez ote zuen bidean erran: «Oi, gaixo maite horrek bederen ez du gerlarik ikusiko eta jastatuko!». Pierre

Larzabalek ez du oraino bakerik ikusi munduan, eta Alemaniako presondegiak berak 1940-ean jastatuak ditu.

Ixtudiangotik jada frogatua zaukun Euskara bazakiela eta maite zuela. Ez dezakegu xuxen erran zenbat sari irabazi zituen urtetik urterat Eskualzaleen Biltzarreko sariketetan: bizpalau bederen, bere «*Allande eta astronomuak*», «*Sorginak Lapurdin*» eta ez dakigu zerekin. Jada izpiritu argia eta ohartuena frogatzen duen lana «*Sorginak Lapurdin*» bederen. Hala behar baita hogoi urte gabe Pierre Larzabal jada mintzo zen bezala mintzatzeko: «Eta erlijioea zertan zen denbora hartan? Orok dakitena da hamabortz eta hamaseigarren mendetan jendea debruaren beldurrean bizi zela. Sinestea tikitzen den tokietan, maiz, amodiozko sentimenduen ondotik, beldurezko sentimenduak heldu dire. Beraz hainbertze entzuten zen debruaz eta haren obrez mintzatzeko, dela prediku-alkitik, dela sahetsetarik, nun gertakari bat ez baitziken iragan, hartan zenbeit debruri bere sudurra sar-arazi gabe».

Ez lokartzekotan, holako izpiritu zorrotz, eta den gutieneko bat ozarrak, egin behar du bide... eta egin du Pierre Larzabalek. Ez dute segurki egin dituen lan guzietan balio bera, ez, bainan deusik ez bada surat igortzen korik, hainitz jada badu Azkaingar gazteak berari eta sor-herriari ohore egiten diotenik: hala-nola *Merkatariak*, *Irri eta nigar*, *Bazkari hanta*, *Kontrabandixtak*, *Manex Oboretan*, *Nor gira gu? Okbilomendi*, *Nork hil du Oybenalde?* eta ororen aintzinean, Euskal-Herria 1952-an, lur-ikara batek bezenbat inarrosi duen *Etchahun*. Geroztik egin du lan irri-egitekorik eta bihotz hunkigarririk, *Basabeltz*, *Bordaxuri*, *Kontrabandixtaren albaba*, *Portu-Xoko*, *Hiru xiren*... Gazte da oraino Pierre Larzabal. Ez dezala denborarik gal ez deuskerietan eta ikusiko duzue bertze Etchahunik agertuko dela ondoko egunetan. Adixkidea, hau ez ahantz: «*nil actum, si quid agendum*», eta Euskal-Herriko gazte guzietan oihuka ari zauzkitzu Satagrazitik Biriaturaino...

HERRIKO APEZAK

Azkaineko idazle batzu aipatu digutu orai arte: Chourio, Lapeyre, Hiribarren, Zerbitzari, Larzabal. Apezak, oro. Bainan euskaraz deusik ez dutelakotz zirrimarratu, ez ote ditugu bertze apezak aipatu behar? Segurki.

Aspaldi hilak dire eta jada ahantziak zenbeit: bertze batzu, hil berri-xago, xokoetan aipatzen dituzte oraino: frango bada han edo hemen bizi denik. Sail eder bat, Azkaineko herriaren koronarik ederrena!

Elizari apezak emanen ditueno, Jainkoak zainduko du Azkaine. Lehen bezala zainduko. Gaullieur idazleak «*Histoire de la Réforme*» delakotan erraiten baitu 1549-an Donibane eta Lapurdiko bertze herri zenbeite-tan protestanten erlisione berriak berehala erroak egin zituela, Azkaine etzen erori. Bere apezan gatik, Jainkoak zaindu zuen.

Bai, Azkaineko apezak aipa detzagun beraz... Hilak, lehenik...

Haatik, huna egia: geroztikakoak dire hemen aipatuko ditugunak. Paperik ez da, edo guk ez dugu bederen kausitu, Jean-Baptiste Duhalde jesuistaz haratago doanik. Uhaldeko semea, hau, 1674-ean sortua. Mundua kurrutu zuen eta 1735-ean liburu eder bat argitaratu Xina eta Tartariako erresumez:

*«Uhaldeko seme zen Duhalde handia,
Xinan arimaketan karrat ibilia.
Aipamena utzi du mende orotako...».*

Etzen Jean-Baptiste lo egona ordu arte. Jada bertze liburu bat argitaratua bazuen 1724-ean. «*Le Sage Chrétien*», munduan bizi nahi duten girixtinoentzat kontseilu hoberenez betea. Anaia bat ba omen zuen, jesuista bera bezala, bainan huntaz deus ez dugu ikasi, hau baizik: urrun-go misionetarat joan zela hau ere...

Errebira, Azkaineko etxe handienetarik bat da. Zaharrenetarik ere ba naski. Hangoa zen Jean Doyhambéhère. Fama handiko Hiribarren pertsulari haren xortelaguna, Azkainean erraiten den bezala, hau baino hainitz gehiago zaharturik hil zen Donibaneko apez-nausi eta kalonje, lehenik bikario Baionan eta gero erreter Baigorri egonik. «*Pieux, zélé, charitable, il fut un prêtre selon le coeur de Dieu*», dio harri zahar batek hil-herrian. Erran gabe Hiribarrenek ere aipatzen duela bere pertsuetan:

*«Bigarrenak izena du Doyhambéhère,
Bere sor-tokiar diona ohore.
Baigorri zen gazterik erreter jarria,
Ikus duke bakotxak zer duen mibia.
Maina bezala badu izpiritu zubur:
Haren kantari ere eman zaiio agur!».*

Eta egiazki kantari ederra zen, eta oraino beharrietan dugu nola Azkaineko adorazione batzuek inarosten zituen aldaretik galerietaraino elizako xoko gehienak. Jainkoak emana Jainkoari itzultzen zion.

Haranederrekoa ote zen Xemartin Gracy? Hala iduri luke izenetik. Etxe horrek zenbat eta zenbat apez eta serora ez du eman! Xemartin Gracy ere Hiribarrenen denborakoa zen: utz dezogun beraz clea.

*«..... Bat da Irulegin,
Ongi hainitz baituke bark non-nahi egin.
Bibotz on batekin du hainitz arraizia,
Bozkario saindutan darama bizia.
Populu dohatsua erreter duena!
Xemartin Gracy, izen ongi dohakona!*

Bederatzi urte egon zen erreter Irulegin. Helduden urtean eginen ditu ehun urte hil zela.

Eta huna nun berritz ere lumarat heldu zaukun Haranederrea: hangoa zen segurki Jean-Baptiste Heuty. Bizpahiruetan gure begiak zabaldu behar izan ditugu apez hunen hil-harrian irakurtu digularik 1840-ean sortua, 1896-ean hil zela. Berrogoita hamasei urtetan beraz. Jada agure zahar bat iduri zuen Bidarten erreter ezagutu dugularik! Pausutik etorri zen Bidarterat. Nahiz orduan oraino gaztesko ginen apez baten jujatzeko, ezti, on eta kartsu iduritu zitzaukun Bidarteko jaun erreterora. Ez daukute haatik behinere bertzerik erran gu baino zaharrago batzuek ere. Heuty jaunak jada hogoita sei urte bazituen Hiribarren hil zelarik, bainan hunek ez du aski ezagutu naski, aita edo anaia bezala bere pertsuetan aipatzeko:

*«Laborari miraila Heuty Haraneder,
Buru gora non-nahi dukeiena ager!».*

Ez dezakegu Berhouague Lohitzuneko erretoraz deus handirik erran. Saran bikario egonik joana zen harat. Adin ederrean hil zen, berrogoibat urte leku berean erretor Lohitzunen iraganik. Apez ixil bat zen, aski herabea, bainan bere apez lan guziak arta eta amodio handienarekin egiten zituen. Bere Azkaine behinere ahantzi ez duen Azkaindarra. Urte guzietz Andreden Mariak alderat, herrirat etorriko zen, adixkide zaharrekin egun goxo batzuen iragaierat. Erran dezagun haatik Azkaineko bere-terrek etzutela begi onez ikusten, hirur oren laurden, eta noiz-nahi oren bat, emaiten baitzituen bere mezaren erraiteko! Itzal handiagorik ez duen apezak bota dezola lehen harria!!!

Nahiz doidoiak Berhouague jaunarekin etzukeen halako makurrik adinean, hainitzez hobeki ezagutu dugu Landaxko. Azkaindar gehienentzat etzen Landaxko baizik Jean Larregain aita misionesta, Hazpandarren Saindu Mokorra, berri-berritan Xinan apezpiku hil den Jean Larregain Senperarraren osaba. Bidarteko bikariogotik zuen Hazparneko misio-nerest berrien komentuko bidea. Etzen sekulan ateratzekoa komentu hartari. Han iragan ditu berrogoita zenbeit urte, Arbelbide, Heguiagaray, Ossiniry eta Mendy batzuen ondoan. Misionest kartsu bat, nihun kartsurik balin bada, eta predikari bat guti aditzen den bezalakoa...

Irissarri ahantzixea da Azkainen, haren jenderik nihun ez baita gehiago, eta bera ere gutisko agertzen baitzen sor-herrirat, azken denbotetan bederen. Azkaine bururaino maitatu de halere eta haren atsegirik handiena zen, nunbeit Azkaindar bat buruz-buru egiten bazuen, zahar edo gazte, harekin trikatzea eta herriko berriez mintzatzea. Xeruenbordan sortua zen, Larrungo hegal batean. Urrunan urte pare bat bikario egonik, laketu orduko Senpererat igorri zuten eta Senperetik erretor Ezterenzubirat. Sei urteren buruko jaun Apezpikuak deitu zuen Izturitzeko herri pollit eta onerat. Han hil zen 1920-ean, hanbat zahartu gabe. Gizon goxo bat, maitagarrienetarik, eta arras elizakoa, diote oraino Izturitzeko zaharrek...

Senperen sortua zen Grégoire Larronde, bainan Azkainen Lamberbaitan handitua eta han osoki Azkaindarta. Aita bizi zueno ardurara ikusi izan dugu Azkainen. Gero ere herriaren amodioa bihotzean zuen: hango berri ttipi eta ezdeusenek atsegin egiten zioten. Milafrangako bikariogotik Gereziatarat erretor joana, han hil zen hogoitaz zenbeit urteren buruan, oraino frango gazte haatik. Indar handiko gizona, Gereziatan nunbeitko langileak eliza zaharrean obran ari ziren batez, harritu zituen, nihork higi ez zezaken harri bat berak bizkarrerat altxatuz eta, zurubiak goiti, dorreraino eremanen. Eta zenbat holako eginez! Etzituen batere

espantuz egiten, langileak urrikariz bakarrik. Hain zen ona! Bertzalde, lehengo Ottarre, Ezkerre eta Ziki pilotari famatuen heineko pilotaria izana zelarik bera, nork entzun du sekulan espantuka? Nork behinere entzun dio ele bat bera, han eta hemen irabaziak zituen dirutze, zinta eta makila ferratuez? Apeza zen; apeza bakarrik...

Grégoire bere anaia bezala Senperen sortua izanagatik, Larronde ere, hura bezen Azkaindarra zen. Bai Azkaindarra... mihi puntaraino, 1933-ko «Gure Almanakak» erraiten daukunaz. Berant aire apeztua zen. Aiherrerat igorri zuten lehenik bikario eta gero Urrunarat. Handik Arruntzerat erretor. Erretorgoa utzi behar izan zuen 1926-an. Predikari dohatua, nola etzuen Arruntzeko eliza pollita inarosten, Arruntzarrek denboraren buruan ahantzi ez dituzten bitxikeria batzu artetan emanez. Hala nola hau, batere trufatzeko erraiten ez duguna, bainan pollitaren pollitez eta menturaz orduan egia zelakotz: «Laharraren umea, martxuka; pikaren umea, pika; Arruntztarraren umea ere bat!». Denbora hartan Arruntzeko gazteriak ez omen dantza baizik gogoan...

Ez litazke Dominique Larronde zenaren ateraldi batzu galtzerat utzi behar. Urrea balio dute. Urre aberatsena. Hala nola igande batez neskatxa arisko bati bi begien arerat predikalkitik igorri ziona: Etxe zahar eta lurrerat zoan batetako neskatxa batek kopeta izan zuen —Arruntzen lehen— galtzerdi argaletan hilerrirat agertzeko. Eta apezak ikusi. Baia ba? Bere tokian ezarri zuen predikuan, arras izendatu gabe: «Holakoak behar luke etxetik ateratu, hamar urrats egin, itzuli eta etxeari beha erran: bizkitartean ni hortik ateratzen naiz!» Hiribarrenen pertsuak jakin balitu gogoz, menturaz erranen ziozkan:

*«Neskatxa zoro, arin, buru gabekoa,
Zeren gainean duzu amesten koroa!
Ohe bat izan gabe zoz ezkontzerat;
Mingarri da denean mahain buts jaterat!».*

*«Ongi nabi duenak ondoan aurkitu
Soinekoetan dirua ez behar kondatu;
Zuburra ez da beti berritan beztitzen,
Girgilleria ez du sobera maitatzen».*

Dominique eta Jean Berterretche, bi anaia ziren, lehengo erriet onen etorkitik. Aski gazte hil ziren bat eta bertzea, bat Arruntzen, bertzea Zuraiden, harrabots handirik behinere nihun egin gabe. Apez gozo bat

zen Dominique. Jean bixiago. Laurent eta Dominique Berho, heien ilobak Metsikorat joan eta han kokatuz geroz, Elizaldean ez da gehiago ahaidegoko esku bat bi jaun apezzen hobiaren gainean Umiasainduetan bederen loreto baten ezartzeko. Horra mundu hau!

Nahiz naski orai Berhotarrak Urrunan egoiten dire, Berho Azkaindarra zen: han handitua. Apeztu orduko Donibane Lohitzunerat igorri zuten bikario. Hirur urteren buruko hila zen, bainan jada nola erroak han eginik! Huna zer irakurtzen dugun haren heriotzeaz orduko egunkari batean: Osagarri iduriz daimurik gabekoa, igandean zortzi gelditua zen etxean, medikuak hamabortz bat egunen pausua hartzeko erranik. Igandea, zoriek ote zabilkaten ala beren Jainkoaren goseak bakarrik, bikario lagun bati ekarrarazi dio komunione saildua. Astelehenean bardin. Eta gero, ez bat ez biga, nihoren dudatzeko denborarik ere gabe haspena bat jauzi eta hogoi minutaz akabo! Gaixo Nani, hain maite ginuena! Hain maite orok! Eztia zen, ona zen, bainan nahi zuena nahi halere, eta lanak ez lotsatzen...

Aita François Etchenique, beneditanoa nork ez du ezagutu Euskal-Herrian? Predikari gustagarriena, orotar galdea zuen. Eta orotan bere burua maitarazten, hain zen maitagarri eta atsegina, irri ezti bat ezpaine-tan, boza pollitenarekin eta supazterreko mila ixtorio xaharrekin! Azkubeko semea gazterik hil zen lanak higatua. Badakigu zilo ederra egin zuela beneditanoetan eta ere segur urrun serora sen Carmen bere arreba-ren bihotzean.

Eta huna Bertrand Aramendy: Gu guzien Pettan. Apez berri, bikario igorri zuten... Kaskoinetarat. Azkaindar bat Kaskoinek! Nahiz aski hiri ederra den Gan eta laketa-leku iduri, etzuen laketa gure Pettanek eta zer atsegina ukan zuen 1937-an jaun Apezpikuak Bardozerat izendatu zuelarik! Herri pollita da Bardoze.

*«Lapurdi bazterrean ipar alderditik,
Bardoitz mendixken puntan, errekek artetik,
Ikusten da airean bere lur lehekin
Etxeak dituela xuri gusturekin...».*

1937: beraz doidoia gerla handi bat baino bi urte lehenago. Bainan gerla etorri zeneko, Pettanek erroak eginak zituen toki berrian. Gerla egin zuen bere adineko guziekin eta egun batez Alemanen aztaparretarat erori. Gaixo apezka! Berak daki zer ikusi zuen Koenigsberg-eko inguruetan. Bixta ahulskoa jada, ahuldu zitzaion oraino, eta galduko zuela beldurturik,

Alemanek igorri zuten etxerat. Etzioten bi aldiz manatu behar izan. Nola etzuen handik goiti bere burua maitarazi behar, lehenik Bardozen, gero erretor bezala Ezterenzubin. Ondikotz sobera jasanik bazuen Alemaniako lurretan! Gaitza hezurretan sartua zuen: 1947-an pausatu zen, heriotzerak lotsatu gabe, Jainkoaren besoetan: *Requiescat in pace!*

AZKEN HITZA APEZEZ

Ez litake gisa hoinbertze Azkaindar apez aipatu eta bospasei bazterrat uztea... bizi direlakoan eta harrabots handirik egin gabe bizi! Aipatzeko, mementoaren beha ginauden bakarrik...

Izen arrotz baten gatik, Azkaindarra da J.B. Justes, Birgaileneko semea, 1886-ean sortua. Han handitu zen orobat eta harat biltzen da oraino, Donibaneko egitekoek hiruzpalau oren libro uzten duteneko. Laketleku da Birgailenea, «*Pension Basque*» orai duen izenarekin ere!

Ez da nor-nahi J.B. Justes. Apeztu aintzinean Tolosako ikastegi famatuan gradu handienak bildu zituen eta gero, apez eskola emaiten hasi, Abbadie jaun kalonje zenaren itzalean. Ondikotz, Bellokeko ilundura eta umiduretan, bi urte gabe osagarria galdurik, berriz Birgailenean zen kadir berezi batean luze-luzea! Luze-luzea eta higitu gabe urte pare batentzat! Nahiz bere denboran soldako ibilia zen, Hamalaueko Gerlak etzuen beraz atxeman. Bainan emeki-emeki sendatua balin bazen, behin ere ez da aski azkartu aintzineko lanari lotzeko. Donibane-Lohitzunen kokatua da orai, burasok fidatu nahi diozkaten haur bakar batzuen eskolatzeko, artetan herriko apeak elizan eta kanpoan ederki lagunduz. Ez baita errex J.B. Justes baino apez, apezagorik kausitzea! Ixila da; goxoa da; kartsua da. Holako jitearekin eta jakitatearekin, nun-nahi eginen zuen bide! Osagarriak ez du utzi...

Eta huna gure Pantxua, Azkaindarren Pantxua, hainbertze eta hainbertze adixkide duen Pantxua! Nor da Pantxua? François Ibarburu Arraioko jaun apez biribil eta maitagarria, berrogoita zenbeit urtetan oraino Euskal-Herriko pilotari aipatuenetan aipatuenetarik bat. Lehen meza 1933-an eman gabe jadanik, Jaun Apezpikuak irakasle igorria zuen Louis de Gonzague deitu Baionako ikastetxerat. Ikusten duzue Pantxua han preso? Ere muak maiteago ditu eta hirur urteren buruko bikario da Bezkoitzen. Nola berehala maitatu zuen hango populuak eta guziz hango gazteriak! Bainan apeza ez da bere nausi eta Pantxua igorri zuten Urrunarat, bere bikarigoaren hango xoko zabaletan bururatzerat... Erretor joateko adinean Biriaturat joan zen, alegerarik. Biriatu bere aintzineko guzien herria zuen, alabainan! Han da oraino, jada hamarbat urte huntan, herritar eta kanpotiar, ororen zerbitzuko. Predikari pollita, otoitz egile handia, langile presta... eta Biriaturako xokoak galdetzen duen bezala, hein bat bederen kontrabandixta naski! Horra zertako segur 1953-an

hamarbat egunez bederen, etxeko saldaren orde, *Villa Chagrin* delako batetakoa jastatu behar izan duen Laxague, Irigoien eta Ariztia jaun apezekin! Egia erren, nungo apeza etzen kontrabandixt eginen judu zikin batzuen aztaparretarik bi haur gaixo ateratzeko? Gora Pantxua!

Haranederrearen ondotik, Azkaineko etxalde handi eta ezagutuenerarik bat Errebira ditake. Artean erraiteko, errebera ez ote litake «errepira»? Paper zaharrak ikusi behar! Dena dela, etxalde eder hori apez etxe bat da. Eta ez dugu hori erraiten, bere etxea berritu ziotelarik Methieu Elissalt erretor ohia hainbertze denboraz Errebiran egon zelakotz, ez: Bainan hango semea zelakotz Jean Doyhambèhère jaun kalonjea, eta orobat hango semeak baitire Michel eta Roger Idiart bi anaia apezak! Michel Ortzazeko bikario eta errient maitatua da, segurko Ortzaztarrek saltzekoa ez duten bikario eta errienta; ez dakigu noiz arte! Roger Baionan da irakasle, *St-Louis de Gonzague* jada aipatu hartan. Bati eta bertzeari Jainkoak eman dezotela, bi anaieri hein berean, orai hitzemaiten duten bezala apez on eta saindu izaiteko grazia osaba zena bezala! Errebirari beti merezi duen ohorea ekartzeko...

Xoko pollita da Olheta. Xoko ixila ere ba. Segurki, kontrabandako ixtorio batzuez kanpo, deus gutik sekulan inarosten duen xokoa! Ez da halere guti egia zerbeitek inarrosi zuela 1950-ean. Zerk bada? Lehen meza batek. Etzen naski egundaino apezik izan Olhetatik ordu arte. Philippe Tellecheak Betharramen hasi zituen eskolak, bainan kaskoiniako aireak ez baitzion onik egiten, Baionan bururatu. Orai Uztaritzen da irakasle. Arras hango eгина omen bortz urtez, bainan nihundik etzauku iduritzen holako apez goxo eta «kontxekenta» —Azkainen erraiten duten bezala— ez dela herri zabal, eder eta on batean bizitzeko eta hedatzeko egin! Geroak erranen ditu oro...

Gabriel Iturria jaun apezak duela bortz urte eman zuen meza. Ernea zela, haurkina zela, musikaria zela, ez dakigu zer zela, badakizue norat igorri zuten paper ederrenak eskuan? Argentinarat! Argentinarat, hango Euskaldunetz arta hartzeko! Urrungo eltzea beti urrez! Argentinan mila lan eginarazi ziozkaten, mila herrietan ibilarazi zuten... bainan Euskaldunik ez aipatu ere! Bi urteren buruko etsitu zuen, lasterrago eginen baitzuten gutiz gehienek, eta itzuli zen sorlekurat, jaun Apezpikuaren gomendio! Sarako bikariogo maitagarri eta ona jastatu orduko, Miarritzerat igorria dute urtetsu huntan. Nunnahi laketuko duen eta bere burua maitaraziko duen apez gisa da; ona, ixila, langilea. Agian hainitz urtez, jaun apeza!

Eta badire zenbeit azpitik goiti heldu direnak: biga badire jada helduak kasik, beren lehen meza aurten emanen dutenaz geroz... menturaz lerro hauk *Gure Herrian* agertu baino lehen: Jeannot Ithurria, Miarritzeko jaun bikario doidoia aipatuaren anaia, eta Onaindia, Gipuzkoatik hunat etorri jaun apez batzuen iloba. Adixkide gazteak, *Dominus vobiscum!*

Azkaineko apezten lantto hau hemen bururatzean, herritarrek barka dezagutela bakotzaz ez menturaz merezi zuten ongi guzia erranik. Barka dezagutela orobat ez baditugu doidoia aipatzen baizik herriko hainbertze serora saildu. IXiltasunaren ondotik joan ziren Angeluko, Uztaritzeko, Ahurtiko eta bertze komentuetarat eta ixiltasunean nahi dute oraino han bizi. Jainkoak lagunt eta gida detzala beti!...

MIRIKU ETA SASI-MIRIKU

Arimako mirikuak luzeki aipatu ondoan, nahuzue aipa detzagun bertzeak? Egia erraiteko, behinere ez dugu azkaindar mirikurik ezagutu. Sasi-miriku zenbeit ba haatik. Biga bederen aipatu behar ditugu hemen...

Horietarat gabe ez ote diogu haatik bat zor Pinatel Jaun mirikuari? Sortzez ez bazen azkaindarra, ez ote zen azkaindarta azkenekotz? Eta hala azkaindarta, nun auzapez hautatua izan baitzen eta auzapez izan hainbertze urtez! Baionatik adin batean etorria, Portuan bere egoitza egirik, etzen azkaindarrik ezagutzen etzuenik: Euskara etzakien, bainan erroik atxikitzen zion... eta menturaz etzuen euskaraz ere bere burua saltzerat utziko, deusik erran gabe! Gizon pollita, miriku ezti eta jakina, bihotz handikoa, eta osoki Jainkotiarra. Heriotze guti ikusten da jaun harena baino ederragorik. Min tzar batek ereman zuen, ezagutza osoan elizako guziak harturik. Etzuten Azkainen hortzi, bainan haren oroitzapena han da oraino hainitz bihotzetan...

Sasi-miriku frango ezagutu dugu gure denboran: Jainkotipia, Jainkobeltza, Petillou, Daunatua, bertzeak bertze. Handienaren heinekoa zen Baltazar Azkainen. Etzuen eskolarik. Irakurtzen ba ote zakien bederen? Ez dugu uste. Etzuen liburuetarik beraz bere jakitatea. Nun kausi halere Baltazar baino gizon artexagorik hezur ateratu baten bere tokian ezartzeko? Donibanen, Miarritzen, Baionan eta nun-nahi ibilki zen mirikuntzan eta egundaino nihungo mirikuek etzioten gerlarik bilatu.

Orduko mirikuak etziren oraiko batzu bezen minbera... Hezur hautsien antolatzen ere ba omen zakien, bainanbatere ez dugu gordeko behin hezur bat hautsi baginu, Baltazar baino nahiagoko ginuela Lafourcade ikusi Baionan edo Chavannaz Bordelen! Ez da lan bera hezur ateratuaren lekuan ezartzea eta hautsiaren antolatzea...

Hezurretan bezen trebe zen Baltazar arrunteko gaitz batzuen artatzen. Etzuen landaretan baizik sinisterik eta sekulan etzuen bertze sendagailurik. Guzien buruan, zer-nahi izen latin eta graka ukanagatik, sendagailu gehien-gehienak ez ote dire landaretarik heldu? Huna gure basamirikuaren landare maitatuena: urtsu-belarra, morroina, aragorria, xixari-belarra, erromania eta, gutixago haatik, karraskila. Ez dakitenentzat nahuzue bi hitzez erran dezagun zer eta zoin diren sei landare balios horiek?

Urtsu-belarrari *aigremoine* erraiten diote frantsesez, *agrimonia eupatoria* latinez. Bide bazter eta pentze, trumilka nun-nahi kausi ditake. Zintzurreko minetan manatzen zuen Baltatzarrek.

Eztularen kontra ez omen da morroin tizana baino hobetik: baratzetan batzuetan nahi baino gehiago bada. Morroina *bourrache officielle* da frantsesez, *borrago officinalis* latinez.

Xixari-belarra *tanaisie vulgaire* frantsesez, *tanacetum vulgare* latinez, ez da egungo egunean ere arras bazterrerat utzia, ez Azkainen ez nihun. Izenak berak erakusten du xixarien kontrako sendagailua dela.

Aragorria baino landare hedatuagorik ba ote da Euskal-Herrian? Ez da beraz harrizteko Baltatzarrek ezagutzen bazuen. Ez du haatik aras izen bera orotan: ahagoa erraiten diote hainitz eskualdetan. *Patience* da frantsesez, *rumex patientia* latinez. Purgatzeko ematen zuen aragorria Baltatzarrek.

Bainan ez da landaririk gure sasi-mirikuak erromania baino maiteago zuenik. Alabainan erromatizentzat manatzen zuen eta ez da itsashegian eta mendiko ihintzetan ibilki eta bizi direnetan erromatizma baino gaitz hedatuagorik. Maino idorrek manatzen zituen erromaniarekin. *Romarin* da frantsesez, erromania eta *rosmarinus officinalis* latinez.

Huna —artean— erromaniaz *Gure Herria* zahar batek zer erraiten daukun: «Landare guti da Euskal-Herrian "erremulia" baino maitatuago denik. Pollita da, usain ona du, eta dohain hainitz badu erromatizma zahar eta holakoen kontra. Loreek jauntzietarik zimitzak urruntzen dituzte, bertzalde». Eta badakizue Alemanian zeren kontra derabilkaten erromania? Ezkabearen eta zorrien kontra...

Badakigu segurki Baltatzarrek karraskila ere ezagutzen zuela, bainan etzuen sobera manatu nahi: izitzen zuen karraskilak, behin berak galtxagorri ikusi baitzuen soberaxe bezala harturik. *In medio stat virtus*. Zer ote da, bada, karraskila (edo karraskaila)? Eskuin eta ezker galdetu izan dugu hainitz miriku zaharri eta sendagailu egileri. Batzuen eta berzeen erranetarik iduri luke landare mota bat baino gehiago badela izen hori emaiten diotenik. Ainhoako aldean frantsesez *germandrée* eta latinez *teucrium pyrenaicum* deitzen den landareari erraiten diote karraskila, Giron jaun apez zenaren arabera. Hendaia eta Biriaturko aldean karraskila frantsesez *yense* eta latinez *Squercus coccifera* deitzen den landarea da. Eta bertze eskualde batzuetan, Sarako adixkide baten paperek diotenaz *nerprun prugatij*, *rhamus cathartica*. Hau edo hura izan dadien, nihork ez dezala nola-nahi har, Michel Labéguerie bezalako jaun miriku argitu bati aipatu gabe: pozoina

badu karraskilak. Eta menturaz ez leakete orok ihardok Baltatzar batek bezala.

Erran gabe doa Azkaineko sasi-mirikuak ez zakizkala landare horien izen ez frantses ez latinak: zerbeit da euskarazkoen jakitea bera!...

Harritia gaude Baltatzarrek eztularen kontra nola etzuen usuago manatzen idi-mihia, *scolopendre* frantsesez: menturaz Azkainen orok bada-kitelakotz deus ez dela hobetik...

Haurrak utzi ditu Baltatzarrek ete heieri bere jakitatea. Ez dire haatik aita bezala hedatu orotarar. Bizkitartean batek bederen, Frantxeskak, zerbeit egin omen zezaken eta ezta hanbat denbora Biriatur batek ixtorio hau kondatu daukula: Igande arrats batez, arnoa nausi eta gidari, Biriaturko mutil tzar batzuek asto bat ebatsi zuten eta Jaun erretoraren portaleari estekatu. Mattio, orok ezagutzen dute Mattio, etzen saltsan, bainan saltsa ikusi zuen eta egiterat utzi. Horran nun biharamun goizean oihanean zuhaitz baten pikatzen hasi orduko gainerat erortzen zaion. Mattio gaizoa etzen aise heldu etxerat errainetan hartu kaskakoarekin. Buruari eman zuen Jainkoaren gaztigua zuela, gazte tzarrak ez gibelaturik bezperako jokoan. Bururaino ixiltzekotz etzuen mirikurik deitu behar: etzuen deitu... eta norbeit Azkainerat igorri zuen delako Frantxeskaren bila. Ongi egin baitzuen segurki! Hain ongi artatu zuen Baltatzarren semeak nun ondoko egun batez, egia zilaturik, Hendaiaiko mirikuak Mattiori erran baitzion: «Sekulan ez nuen sinetsiko holako ikaragarrikeria hoin ongi arta zezakela Frantxeska batek! Nik ez nuen hobeki eginen!». Jainua badu —edo bazuen— aitag bezala...

Castilla etzen azkaindarra sortzez. Hogoita-bizpalau urte bazituen Azkainerat etorri zelarik Espainiatik desertur. Handik aski laster Azkaindar batekin ezkonduarik arras azkaindaru zen. Euskara bera ikasi zuen, frantsesa bera ere ba guti edo aski. Castillaren dohaina arras dohain berezi bet zen: piko eta sistakoak otoitz batez sendatzen zituen! Edo bederen odola geldiarazten zuen! Nihork ez dezala uste izan trufa dugula hori: hainitzek eta hainitzek finkatu, «tieso» finkatu daukutena da! Hala nola Etchezarreta bizi den batek! Eri bat segarekin pikaturik, Castilla deitu zuen, eta hau bizpahiruretan zeinatu zen! Eta betbetan odola gelditu!!! Castillak hola hola sendatu omen zituen Senpere Aspeltzeko seme bat, pudaz kolpatua, eta Ganix Zigarroa, sudurrean egin saki batetik! Eta Castillak zenbat holako ez du egin eskuin eta ezker! Erran dezagun sasi-miriku hau gizon prestu bat zela, aho onekoa eta elizako urratseri arras jarraikia...

Espanian *saludador* deitzen omen dituzten holako miriku motak eta, Azkue jaun apezak bere liburuetarik batean nunbeit erraiten daukunaz, hango Euskal-Herrian ba omen da frango. *Saludador* izaiteko, familiako zazpigarren seme behar da, artean arrebarik gabe. Mihi azpian gurutze bat omen dute. Castellaren denbora bertsuan, Urrunan bazen holako bat: Xemartin Luberrikoa. Adineko azkaindar gehienek ezagutu dute eta ikusi: ez dakigu mihi azpirat behinere behatu dioten haatik! Dena dela, Xemartin Luberrikoak ere sendatzen omen zuen...

Emazte batek ere ukan bide dezake dohaina, familiako zazpigarren alaba balinbada... artean anaiarik gabe. Ez du hainbertze denbora Ezpeletan emazte *saludador* bat ezagutu dutela. Hauk, mihi gainean dute gurutzea!!!

Ez dute sineste hori Euskaldunek bakarrik, Bretinian ere badute. Aitortuko ote dugu ez dugula zurezko jainkoetan baino sinesten, guk, *saludador* horietan? Baltatzarrek, ba, senda zezaken bere landare eta belarrek: Ezpeletako neskatxari ez ginion behatzaren punta fidatu nahiko. Castillak odola geldi ote zezaken ototiz batez? Segurki Jainkak nor-nahiri eman dezoke mirakuluaren dohaina, bainan ez dezakegu erran hari edo huni eman diola: Eliza da juje. Castilla kolpatuaren ganat heldu orduko, zenbeit denbora joaiten zen... menturaz aski denbora odola bera gelditzeke. Castillak etzuen dirurik galdetzen, emana hartzen ba haatik. Beraz... beraz! Bakotxak ikus.

Badakizue guk sasi-mirikuak deitzen ditugun sendagile hauk nola deitzen zituen gure herritar Hiribarrenek?

*«Baziren ere bertze aireko-barberak
Sorgin kontra zuztenak balios indarrak!
Gaizo zenbeiti zuten ematen buruan
Etzuketela onik bere mirikuan...».*

Ez ginuke nahi nihork uste izan dezan deus sorginkeriari bazela Castilla gaizoan. Herriko apezak behin izan zitzaizkon odolaren gelditzeke zer otoitz egiten zuen galdetzerat: hunat zer ihardetsi zioten: «Zer otoitz egiten dutan? Nik ez dakit egun guzietako otoitza baizik».

Bixtan da Castilla hamazazpigarren mendean agertu balitz Azkainerat, laster eta laster D'Arguibel apeza bezala erreko zutela Santizpiritetan...

SORGINAK

Batere bilatu gabe, Castilla gaizoak huna nun ekarri gaituen... sorginetarat. Bada ez ditake Azkainez mintza, sorginez mintzatu gabe. Ez dugu haatik nahi hemen sorgin ixtorio guzian sartu: ito gintazke.

Bertzalde, sorginen ixtorioa hemen gandi bururen buru ikasi nahi duenak, aski du *Gure Herria* eskuratzea eta ixtorio hori han irakurtuko du, luma ederrenaz, lehenik gure adixkide handi ApesteGuy zenak kondatua, gero Larzabal gure herritarrak. Hau da guk erran behar duguna: Azkaindarrek orai galduea badute sorginetako sineste, hainitz denboraz supazterretan ez dela bertzerik aipatu.

Gure zaharretarik zenbat aldiz ez dugu geronek De Lancre famatu haren izena aditu! Nor zen, bada, jauntto hori? Henri IV, Frantziako erregearen dretxo-zale eta mandatari bat, Bordaletik Euskal-Herrirat sorginen atxemaiteko eta gaztigatzeko igorria. Egiaz, memento hartan jendeak predikari kartsu batzuen behar handiago zuen holako juje baten baino. Gehiago dena Frantzia guzian etzen De Lancre zoroaren hautua baino tzarragorik egiten ahal.

Beha zer erraiten duen hartaz Pierre Larzabalek, berak hainitz liburu eskuetan ibili ondoan: «Tipi tipitik sorgin ixtorioetan hazia, sorginez idatzi liburu gehien jakitateaz hantua, gure gizonak Euskaldunek berek baino sineste handiagoa zuen sorginkeria baitan. Sorginak airetan ibiltzen zirela, haurrak beren sehaskatik ebasten zituztela, debruekin ezkontzen zirela, eta holako zorokeria batzu nehorik etzizozkan burutik aterako. Alabainan bai san Agustinen, bai san Tomas Akinokoaren, bai bertze frango idazleen irakaspena zen hori. Ezagutua ere zen orotan Sprenger izeneko fraile baten liburua, zointan xeheki irakutsiak baitziren Alemanian sorginek zeramatzaten sail ikaragarriak». Horra 1609-ean Baionan barna, Lapurdin sartu zen legetiar gizonttoa.

«Hogoita hamarbat mila arima zitaken Lapurdin orduan. Harrotu, eta ederki harrotu behar zituen gure Bordelesak. Hau Larrun puntatik Hendaiaraino jauzi egiten ikusi zutela, hura ez dakigu nungo xerriaren eriazleza zela, eta mila holako estakurentzat, zenbat eta zenbat jende gaixo etzuen hilarazi!!!». Azkenekotz apezari jarraiki zen delakoa, baizik-eta «sorginkeriaren erroak apezan baitan zirela eta hauk suntsitu gabe deus onik etzezakela egin». Hirur apez bederen hilarazi zituen. Bat azkaindarra.

Utz dezagun berritz ere Pierre Larzabal mintzatzerat: «D'Arguibel, Azkainko erretora zen. Jadanik lauetan-hogoi urtetan iragana, zentzua pixka bat nahasten hasia zitzaion. Bere buruarekin noiz-nahi solasean zagon eta haren mintza eta kurri-manerak bitziak ziren. Sorgintzat eka-rria, De Lancrek erretor-etxea mia-arazi zuen eta huna zer zuten atxeman: egurrezko gurutzeko hautsi bat, gaineko adarraz, gabetua! Bazen aski. Gurutzen bat hirur adarrekin? Nun zen laugarrena? Erretor sorginak trufaz moztua zuela, dudarik nehork ez zezaken izan, De Lancren arabera...». Hortakotz kondenuatu zuten D'Arguibel, Pierre Larzabalek dionaz.

Bertzerik erraiten daukue Joseph Nogaretek: «*Le curé d'Ascain, nommé Arguibel, vieillard de 75 ans, tombé en enfance, fut condamné sur l'affirmation de deux femmes qui dirent l'avoir vu au sabbat. Le malheureux avoua tout ce qu'on voulut*». Dena dela, Santizpiritetako elizan bere apez-jauntzi guziak kendurik, zaku tzar bat ordain emanik, eliza aintzinean hanxe erre zuten!

Nahuzue pollitaren pollitez begien aintzinean ezar dezazuegun Paul Vovard jada aipatuaren zati bat? «*Au début du XVIIe siècle, De Lancre fit mourir trois pères, dont un curé d'Ascain, prétendant que ce malheureux se rendait de nuit au Sabbat à cheval sur un bâton, après avoir acquis le don diabolique de se déplacer dans les airs en se trottant le corps avec de la graisse d'enfant égorgés...*». Holakorik buruan eman ditakela.

Egia erran, holako sinestea ez ote da eritasun bat? Hain aise hedatu zelakotz gure herrian, helde, helde ikaragarri bat zela erran ginezake kasik! Gure haur denbora batean Azkainen erien puntan konda zitazken Gaxuxa Zipitria, izen horrekin eta bere begi gorriekin, sorgintzat ez zeraukatenak! Sortzez Senpertarra zen Gaxuxa Zipitria. Deusik ez dakigu haren aintzinekoez. Erromes gorria, bizia esketik biltzen zuen! Baina hanbat gaixto gure Gaxuxa etxe batetarat hurbiltzean, hango haurrak eroriko bat egiten bazuen eta minartzen, hanbat gaixto Gaxuxa etxe baten ondoan iragan-eta, hango urdea eritzen bazen, haren gain joanen ziren bat eta bertzea... eta bertze gerta zitazken makur guziak! Ez, hainitzen burutik etzen aise kenduko Gaxuxa etzela zuek eta ni baino sorginago.

Denboraren buruan oraino arras gogoan dugu behin zer gertatu zitzaion Malakat-baitan. Hango etxetiartsa eriturik, Gaxuxa ikusterat joan zitzaion federik hoberenean. Goiz hartan hobeki eginen zuen etxean egon balitz segur: Gaxuxa etxean sartzen ikusi zueneko, arrunt burutik joan zen Malakat eta, jauzian atea hertsirik, oihuka hasi: «Sorgin tzarra, zuk eritu dautazu emaztea: zoaz hemendik, eta zoaz gako zilo hortarik edo ederrak hartuko dituztu!». Eta Gaxuxa gizoa ez baitzen gako zilotik ateratu, astoarenak eta mandoarenak hantxe hartu zituen burutik beheiti!

Hauzoak orroetarat etorri ez balire, nork daki gizon koskak etzuen apo bat bezala han kalituko! Dena dela, josteta Gaxuxari gosta zitzaion hama-bortz egun ohe, eta Malakati bertze hainbertze presundegi! Erran gabe doa Azkaindarretan erdiak segurik Malakaten alde zirela, auzia Baionan xuritu arte bederen... eta ez ginezake eria suan eman gero ere etzirela hala egon zenbeit!!!

Ez dugu Gaxuxaz geroztik, sorginik ezagutu guk Azkainen, hura hala balin bazen. Badakigu haatik egungo egunean oraino frango eta frangok ipurtargi bat gauaz nunbeit ikustea aski dutela sorgin eta sorginkeriez supazterrean, eta hauzoan, berehala mintzatzeko.

Eta ez du hainitz denbora ixtorio hunek gertatua dela. Etxe batean —ez dugu salatuko zointan— urdea zabal-zabala lurrean dagokio eta asearen aseaz ez du higitu nahi. Sorginek «konjuratu» diotela, jabea badoa hauzorat. Hauzoak irria eta trufa maite, erraiten dio holakoetan ez dela erremedio bat baizik, «behar dela talo burdina suan gorritu eta harekin hirur kaskako urdearu buruan eman!». Sinetsiko ote duzue hirugarren kaskako baten beha egon gabe urdea sendatua zela eta xutitua?... Baina munduan ez da gizonik, jabearen buruan sar-araziko duenik etzela han den gutieneko sorginkeriarik! Eta badugu ustea egungo egunean herriak badirela, Azkainek baino gehiago sorginetan sinesten dutenak! Ez dire Azkainekoak hitz hauk: sorgin-oiloa, sorgin-baratxuria, sorgin-orratza, eta bertze batzu! Segur han eta hemen jakintsun aintzinate batzuek hameka ixtorio pollit balukete biltzeko, eta *Gure Herriari* igortzeko, Azkaindarrak bereak sobera luzatu gabel...

LAMINAK

Neguko arrats luze hotzetan gaztainak «*pinpi-panpa*» paderan erreten ari zirelarik, nork ez du Azkainen laminez mintzatzen aditu?

Bainan zer ziren laminak? Gu baino xaharragoek erran daukutenaz, mixteriozko gizon eta emazte batzu ziren eta lezeetan bizi. Ez omen ziren gauaz baizik ateratzen. Beren bokata bera gauerditan egiten zuten, lamina guziak iturri bererat bildurik, lerr-lerro, ilargi xuritan. Beren buruzagiak bazituzten.

Zer heinetakoak ote ziren? Handiena gaitzeru batean sar omen zitaken! Ez du iduri gaixtoak zirela: ohoinak, denik ere, Azkainen bederen. Senperekoek haatik ez omen zuten ohointzan ibiltze beharrik, Jean Barbier zenaren liburu baten arabera: hango laminak aberats puxantak ziren. Puxantak! Urpean bazituzten beren gaztelu ederrak: ez ditake jaten zuten ogia baino xuriagorik: urrezko orraze batzu bazituzten: laguntzen zituztenak gain-gainetik sariztatzen zituzten. Eta ez dakigu zer oraino! Ez, etziren holakoak Azkainen!

Nundik heldu ote zaiote izen hori lamineri? Guk ez dakigu: goazen beraz jakintsunetarat. Ez dugu ezagutzen Euskal Herriari doazkonetan Azkue jaun apez zena baino handiagorik. Huna, bada, zer erraiten duen *Euskal Herriaren Jakintza* delako liburuan: «Lamiaren izena Greziarrena omen da. Beren Mitolojian Frigiako erregina dela diote, galanta eta ederra. Zeus-ek (Erromarren Jupiterrek) bere emazte egin zuelarik, lengo emazte Herak gorrotoz eta kurrukaz beren seme-alaba guziak hil zituen». Erran gabe doa nihor ez dela ifernurat joanen hori sinetsi ez duelakotz...

Lapurdin badire erran-zahar batzu, norbeitek lehen-bai-lehen bildu eta argitaratzen ez baditu, laster ahantziko eta galduko direnak. Huna haatik zenbeit Haranederreko nausi zahar zenari adituak:

*«Arrain-saltzaile Bidarteko,
Dena sorgin Getariako,
Xokolet-edale Donibaneke,
Moko-zikin Ziburuko,
Ohore-nabi Urrunako,
Arrano-jale Biriaturko,
Ikatz-egile Sarako,
Belaun-buru handi Senpereko
Zoko-moko Azkaineko».*

Harritzeko izanen zen Azkaineko zoko-mokoetan ez baginu lamina ixtoriorik kausitu. Bat eman dezagun hemen, pollita delakotz. Uhaldeko harrubian ba omen ziren laminak, lehen. Gau guziez ximiniari behera Uhaldeko sukaldelat sartzen ziren, «*firri-farra*», eta han esne-untzi guziak husten. Etezaketan buru Uhaldeko nausi gaixoek. Etxekandereak behin bere baitan eginik josteta horrek aski iraun zuela, hamar orenetako oro oherat igorri zituen eta bera sukaldean gelditu. Berea gogoan, zartain bat eman zuen suan olioaz betea. Gauerdia zen lehen lamina ximiniari behera jautsi zelarik. Jo eskuin, jo ezker abiatu zen lamina, leihotik mahainerat, mahainetik pegartegirat, bainan nihun deusik ezin atxemanez, etxean-dreari hurbildu zitzaion:

—«Zer erretzen duzu zartain hortan, atso?»

—Neronek nere burua, lamintto!

—Zer?

—Neronek nere burua! Hurbil zaite gehixago, ikusteko!».

Eta hainbertzenarekin, laminari ohartzeko astirik utzi gabe, zartaina bere olioarekin besainka igorri zion bi begien erdirat! Laminaren karra-siak! Etxe guzia iratzar-arazi zuten. Erran gabe doa lekuak «*atxatxo*» hustu zituela laminak eta, bi jauziz, han zela harrubian, bere lagunenek erdian!...

—«Nork ezarri zaitu planta hortan laguntto? Nor da hoin tzarara?»

—Neronek nere burua!».

Eta etzioten lagunek bertzerik ateratu dohakabeari, marruma ikaragarri batzu baizik. Egia asmatu zuten halere eta biharamun arratsean mendekatzea deliberatu. Etzioten denborarik utzi Uhaldeko etxean-dreak: heriko erretora eguerdi gabe etxerat deitua zuen eta ingurutako zilo guziak benedika-araziak; Aitare eta Semearen eta Izpiritu Sainduaren izenean! Otoitz horiek hil ote zituzten edo urrundu laminak? Azkaindar xaharrenek ez dakite. Menturaz Arraioko lamina ziloetarat joan ziren eta han kokatu. Uhaldean ez omen da beti geroztik bat bakara agertu.

Uhaldeko laminak hortan utzirik, beldurra baitudu Oxobi, Piarres eta So-egile batzuek lerro hau irakurtuko dituztela... eta aski punttakoak direla Euskarari buruz... goraxago egin huts batez barkamendu nahi diotegu, orai berean, galdetu: lamina «*ximinia*» behera jautsi zela erran dugu: zer hitz itsusia! Gisa bereko ixtorio batean Jean Barbier zena «*su-pizkia*» mintzo da. Hori hitz pollit eta maitagarria! «*Su-pizkia*» *cheminée!* Bainan idazle handi zenak nundik ateratu ote du hitz hori? Berak asmatu ote du? Nahi badu, ba: erran dezogun orok ongi-etorri. Hitz bat bazterrerat utzi behar ote da, berria delakotz? Oro, berri izan dire noizpeit!!!

PURRUXKA BATZU

Baionako katiximak huna zer dion sineskeriaz: «Sineskeria edo superztzitionea da sinestea holako jendeak edo holako gauzak baduela botere bat, Jainkoak ez Elizak eman ez diona». Zorigaitzez, hameka eta hameka azkaindar bada oraino aise bekatu hortan eror litakenik. Hauxe bera ez ote da sineskeria? Behi bati kalitxak heldu zaizkonean, aski da gorozti aldaxka bat *herri^z kanpotik* ekartzea, bidean ur errekarik *iragan gabe*, eta aldaska hura *beian ezartzea*. Goroztia eihartu gabe kalitxak eroriko zaizko behiari... Eta badire hori sinesten duten azkaindarrak!!!

Azkainen aditua:

*«Lertsunak lerro-lerro airean doaz
Beroaren lekurat hotzaren ibesi...».*

Azkainen zenbeit emaztek ttotta aski maite omen zuten denbora batez eta ixtoio bat kondatzen aditu izan dugu supazterrean. Senpereko adorazione batez, hogoi apez lekuko, Azkaineko erretorak pario hau egin zuen Senperekoarekin: argitik iluna arte Azkaineko hirur emaztek hama-bortz pinta aguardient edaten zituztela. Arratsean, etxerat itzuli zelarik, Katalin Beltza deitu zuen berehala, eta Senperen zer pario egin zuen erran.

—«Parioa ez dautzugu gal-araziko, jauna.

—Nor hartuko dun lagun? Gazuza Moko?

—Ba, jauna: ohore eginen dautzu...

Hirugarren Manana Motza?

—Fa, jauna! Bizpahirur pinta hustu orduko, elea nausitua du!!!

Kontrabando ixtorio hainitz balitake Azkainen, bildu nahi lituzkenarentzat. Huna bat. Duela ehunbat edo gehixago urte, Mazondo delako espainol batek osoki harrituak zauzkan mendirat menturatzen ziren guziak: kontrabandixta bezen ohoina zen eta arras axola guti zuen nor-nahiren biziaz. Jada bazituen bizpahirur gizon hilak Frantzian, eta bertze hainbertze naski Espainian. Dena dela, horra nun goiz batez Piarres Elizalde mugazainak handik edo hemendik zilatzen duen Mazondo ondoko gauean zerbeit kontrabanda balioekin irgaitekoa dela Martinaurrenbordan gaindi. Gaztea zen Elizalde eta bihotz gaitzeko gizona. Aitzindariari galdetzen diote Martinaurrenbordako inguruetarar igor

dezaten zerbitzuz. Baietz, hala nahi duenaz geroz, bainan... gertatuko dena haren gain! Horra nola zen Elizalde gau hartan Mazondoren bidean gertatu. Ganix Handia zuen laguntzat. Birikak bere lekuan zituean mugazaina hau ere eta norbeiti kuskako baten emaiteko batere lotsa etzena. Bada, gauerdi alderat otarditik urrats batzu aditzen dituzten bi mugazainek, eta zango puntan ganean abiatzen dire harrabotseri buruz. Iargi bafada batean horra nun ikusten bi gizon kargatuak. Hauk ere ikusi dituzte haatik mugazainak. Bat haizea bezala ihesari eman zen; bigarrena etzen hain lotsakor —Mazondo zen— eta bidea segitu zuen, deus ez balitz bezala, mugazainen ondoraino.

—«Geldi hor, Mazondo!

—Hik geldiarazirik beti ez, Piarres!».

Ez ote? Eta Elizalde jausi egiten dio gainerat. Hango borroka partida! Bainan horra nun kanibetkaldi batez Mazondok alde bertze iragaiten dion eskuineko eskua mugazainari. Lagunaren orro saminek burutik joanarazten dute Ganix Handia eta bere xixparen gibelaz kaskoa arrailtzen dio Mazondori. Berritz gibelat itzulia hogoibat urratsetarik beha zagon bigarren kontrabandixta: Jainkoa lekuko, zirurikan tiro bat igorri zion Ganix Handiari, huts egin eta ihesari eman, Ganix Handia jarraik zakio-ken eta tiroa pagaraz. Ez: Piarres Elizalde alditxartzen ari zela oharturik, bizkarrean hartu zuen eta, artatzeko, bi jauziz Martinaurrenbordarat ereman. Piarres artatua, bigak, berriz otardirat zirelarik Mazondo bila, oro sutan ziren: etzuten Mazondorik atxeman, jada errea zen. Herri guziak ez omen zuen atsegin ttikia ukan!

Azkaindar xahar-xaharretan nor edo nor baditake oraino Luis Handia ezagutu duenik. Haren indarreko gizonik ez omen da gehiago ikusten. Nihork nihun etzion uli handirik bilatzen. Ez da harritzeko. Behin lau peon ari omen ziren harri alimalebati tiraka alde guzietarik eta ezin higi. Luis hurbildu zitzaienten, ederki trufatu... eta berak harria gal-tzarrean bere tokirat ereman, bi liberako ogi bat bezen aise!

Handiagokoa Landesetan egin omen zuen behin. Adixkide baten etxerat joana zen pestalier. Hain xuxen pesta guzia omen zen «eliza aintzinean zen kanoi zahar bat zoinek doidoia higi». Errotak haxetaraino sartuak zituelakotz, nihork etzuen kanoia higitu astelehenean. Astearte goizean ere ez. Eta horra nun eguerdi alderat fama hedatzen den arratsaldean Euskaldun batek higituko duela eta hamar metretarat eremanen! Ba ote? Arratsaldean mila Kaskoin baziren kanoiaren aldean, beren kapelu handiak buruan... eta jada trufa ezpainean! Luis Handia agertu zen, oro

bazter-arazi, kanoia terrepente bere ziloetarik ateratu eta han-harat ereman ondoan... uzkaile.

Arratsean, ostatuan, zer-nahi ohore egin zioten, mozkor-arazi ere ba—omen— nihork halere gerlarik bilatu gabe. *Quo pensi!*

DURRUTY ETA HARANEDER

*Itsasotik ginenian
Sartu gure familian,
Azkaingo herri noblian
Zer zen gertatu nuen aditu
Bi notablien artian:
Nola ziren justizian
Sartu hitz baten gainian
Donibaneko hirian...*

*Donibanen zer gertatu,
Gauza nola zen pasatu,
Behar dugu deklaratu.
Bazkal-denbora bere gogora
Durrutik ez du pasatu.
Konpainiaz da trufatu,
Xitxi, saltsa eta fruitu,
Guziak iretsi ditu...*

*Huna nola zen afera,
Jin zirenia kafea,
Etorri zen Theodora,
Sei lagunena, neurri ona
Eman zuen mabainera:
Durruty saltatu bera,
Lehenik agorrienera
Ongi beterik kikerera.*

*Lauek zutenekotz hartu
Agorriena zen finitu,
Bi xorta gabe gelditu.
Hori ikusiz Durruty irriz*

*Zitzioteren abiatu.
Haranederri gaitzitu:
«Ergel xirtxila zer duzu?»
Hitz hortaz du ajornatu...*

*Ez den bada nardagari
Norat joan den jaun bori!
Ez fida musde Lacori.
Noges sarjanta, gizon galanta,
Hartu du kontseilari.
Ai, zer sujeta gidari!
Saltsa izarren xuxentzari
Hori da beti ibili...*

*Errozu musde Nogesi
Gizon bibotzgabe horri
Nere partez goraintzi.
Gizon mendratzen jende tronpatzen
Ari izan dela aski:
Zor pagatzen dadin hasi,
Bertzeak bere gisa utzi,
Edo doala ibesi!*

*Jujaz nai ez estonatu
Lekuko xoil bat aditu
Halere du kondenuatu
Unus testis, nullus testis,
Zizeronek erran du;
Legia gida bar xazu,
Bi lekuko behar tutzu
Bertzela deus ez zira zu!*

Aspaldikoak dire pertsu hauk: ehun urtetarat doazke; baina zer gatz-biperrak dituzten orano... Noges batzu ezagutu dituztenentzat.

ITZAL ETA ARGI ZONBEIT

Pazkagi hoberenetan iraka sor ditake: ez da beraz harritu behar Azkainen ere ukan bada Jean Baigorri bat... Mila zortzi ehun eta hiruetan hogoita lauetan sortu zen Patinenean. Ama ezagutu izan dugu; aita, nihork, nor baitzen ere. Aspaldi galeretan hila da Baigorri, Paueko jaun jujek harat igorririk. Zertako, bada? Huna. Gau batez Maiotenea deitu etxerat gauerdia aldera sartu zen zango puntuen gainean, azeria oilotegian ezala. Haize hegoa omen zen zuri-zuria. Etzagon oraino lo Gaxina etxe-ko-andere xaharra. Urrats batzu iduriturik, oihiu egin zuen: «Nor da hor? —Ni. —Nor zu, eta zer nahi duzu? —Zu ikusi! —Ez nauzu gaur ikusiko!». Eta schi gazteari karrasiaka hasi zen: «Salta, Gaxuxa, saltal!». Jada zilo handi bat egin bazuen atean ohoinak. Gaxuxa barnetik ateari pusaka ari zelarik, Gaxina oihiu hasi zen leihotik. Bi jauziz Maiotenean zen Semark auzoko arotza, xixpa eskuan, aintzineko atetik: Baigorri jada ihesi joana zen gibeledu atetik. Laster atxeman zuten halere Donibaneko hede xuriek. Jada bertze etxe batean izana zen gau hartan, Patxuan, eta han izaba bat baitzuen, hari bere sos guziak ebatsiak ziozkan. Olhetako xokoa bizpalau ohointza frogatu ziozkate terrepente. Jada bi aldiz preso egona baitzen, galerak atxeman zituen. Han hila da dohakabea. Xehetasun hau guziak, eta hemen emaiten ez ditugun bertze zerbeit, delako Gaxuxaren ahotik dauzkagu: ileak buruan xutitzen zitzaizkon, Baigorri aipatzean...

Bertze iraka ondo bat gure baratze ederrean: Apeeneko eroa deitzen ginuean dohakabea. Galeretan hila hau ere, Paskalina Lalo ziburutar botigesa ebasteke hilik. Ukatu eta ukatu zuen segurki luzaz, bainan azkenean frogatzen zioten: mokanes gorri bat! Gutxi aski da zenbeitetan norbeiten galtzeko!

***

Laduche, Gonzales, Inda, Lascanotegi, Ibarburu, Elgoriaga, Barnetchea, Vicenti, Arrieta, Idiart, Artola, Migelorena eta Hauret batzuen herria da Azkaine, eta hau ez dire eskuz baizik ari... eta hemen ez dugu halere xixtera baizik aipatuko, azken denbora hautan ez baita egunkarietan bertze elerik. Nun eta noiz sortu da xixtera? Azkainen? harek edo hunek finkatzen duten bezala? Etzauku iduritzen. Ba haatik

Azkainen handitu eta edertu dela! Duela hogoi urte hil zen pilotari batek erraiten zaukun hamasei urtetan arizan zela Matiu Ahetzekoaren kontra: jada bazuen xixtera bat, Matiuk etzuen eskularru luzea baizik... eta ez dugu uste Lacarra Azkainen kokatua zela oraino! Beraz xixtera nekez sortu da Azkainen. Bainan beha haatik er irakurtzen dugun mila zortzi ehun eta lauetan hogoita hamabian argitaratu espainol-erderazko liburu batean: «*El fabricante Lacarra, residente en Ascain, en la frontera vasco-francesa, parece tener el privilegio exclusivo de la construcción de cestas, tal es la maestría con que las hace*»; *Maestría* hitzak aski erraiten du zoin xixtera ederrak egiten zituen jada Lacarrak! Bereziki gain-gainetik prestatuak ziren Lacarraren «*mauzer*» handiak. Ez da harritzeko mila aldiz haurrean Azkaineko karraketan ikusi balin baditugu Espainiako Samperio, Belloqui, Manco, Portal, Ayestaran, Trecet, Eloy, Salazar eta Altamira famatuak, ereztun distirantek eskuan! Pilotariak joan orduko, loria zen Lacarraren lanean ikustean, bere sei alabak aldean, oro kantur errepiketara oraiko Oldarra guziak bezen ederki!!! Zer bozak etzituzten orok!

***

Euskal-Herrian nork ez du ezagutzen J.P. Arburu polizako gizona? bere kargua utzirik ixil-xila bizi da itsas-egiko hiri eder batean. Ez da egundaino Azkainen gizon famatuagorik sortu. Eskola handienak egin-eta, gerla ondoan Bordeleko poliza-nausian sartu zen. Euskara ederki baitaki, bere urrats eta balentriez liburu bat sekulan egiten balu, Euskaldunek zer irakur-geia luketen supazterrean neguko hotzetan: Bertzeak bertze, nola ez harri eta xora, Espainian barna Alemaniarentzat espiungoan ari zen jauntto baten bere saretarat biltzeko egin zituen urrats eta jukutriez, Aberriarengatik irriskuari behatu gabe?

Ixtorio ederra orobat, Aiharran beti tratulant bat hil-eta, arrobotu zuen Bastidar tzarraren preso altxatzea, botoin ttipi batetarik hura zela hobenduna frogaturik? Eta guziz zer begiak zabaldurik ez lezakete orok irakur J.P.A. nola Frantzia barnerat igorri zuten eiherazain baten hiltzalearen ondotik, eta nola hiltzale hori preso hartu zuen bere esposetako bazkarian! Bai eiki! Eiherazaina jaun esposak hila zuen bi egun lehenago, bere emaztegeiaren laguntzarekin!!! Eta hori gure Azkaindar adixkideak laster xilatu... eihera aintzinean ikusi zituen espalakoin hatz batzuetan ihiz in abiaturik! Usna gaitzeko poliza-gizona zen J.P.A. Erran gabe doa galarak atxeman zituztela bi espos pollitek!!! Etzuten gutiago merezi.

***

Ortzia etorri orduko, ez da Azkaindarrrik santa Barbarari otoitzean hasten ez denik. Gure herritar guziek ba ote dakite nor zen Barbara? Dioscoro paganoaren alaba zen; Origenes handiak girixtinotu zuen, Dioscorek nihundik nahiko zuen alabak bere Jainkoa arnega zezan; hunek ezetz erranik, aitak bere eskuz hil zuen estapakaldi batez. Bainan lorios etxerat zoalarik, ortziak erre zuen. Horra dudarik gabe, azkaindarrek zertako egiten dioten satan Barbarari otoitz ximixtak hasi orduko. Bainan badakizue Barkoxtarrek noiz egiten dioten otoitz? Buruko minetan...

PILOTA AZKAINEN

Baditake ondoko egunetan edo bederen urteetan norbeitek nahiko dituen egundaino Euskal-Herrian izatu diren pilotari handiskoenen izenak liburu batean bildu. Bertze deus handirik ez dakien azkaindar batek egun nahi dio lan hori, guti bada guti, errextu, Azkaingo pilotariak lerro-lerro hemen agertuz. Ottarre, guziek ezagutu eta maitatu dugun pilotari famatu hartaz geroztik, Azkainen ez bada pilotari handirik sortu, haren aintzinean frango izatu da. Zenbeitez huna zenbeit xehetasun...

Larru da lehen-lehenik aipatu behar. Sabadinabaitako semea zen, beraz aita Clement kaputxino omen handikoaren etxe berekoa. Nahiz aita kaputxino horrek Duhalde zuen deitura eta Darruspe gure pilotariak, nola bizpahirur ehun urte iragan baitire bat hil denetik bertzea sortu den arte, ez ditake erran etzirela ahaide. Are gutiago haatik hala zirela.

Dena dela, eskularru luzearekin ari zen Larru eta haren jokoaz ez dute egungo egunean ere aski espantu Azkaingo xahar maite batzuek. Hauk erranik dakigu bizpahirur urtez sos ederrik irabazi ziotela Pausuko Xaltxari eta Baionako Battittari, Battitta eta Xaltxa omen baitziren Lapurdiko pilotari famatuena, Kaskoia hilez geroztik. Hain ongi ari zen menento hartan Larru nun azkaindar sosdun batek hirur-mila liberaz munduko hirur hoberenak desafiatu baitzituen hirur azkaindarren kontra jokatzeko pasaka. Tolosako Handia, Manuel eta Chiquito de Azpeitia agertu zitzaizkoten mendiz bertzaldetik. Larruk galdu zuen haatik. Bainan nola harri! Manuel mundu guzian ezagutua zen jada, pertsu hauk frogatzen duten bezala:

*«Gero Espainiatik guri nausitzera,
Meltchor, Antsa, Manuel zitzaitzkeun atera...».*

Eta oraino ezagutuago zen Manuelen lagun Chiquito de Azpeitia! Ez ote zen munduko pilotari hoberena? Kasik hala iduri luke Peña y Goñi liburu egileak hartaz erraten daukunaz: *«un jugador admirable, el rey del guan- te»*. Holako pilotari famatuari atxiki zuen bezala buru atxikitzeo, Larru ere etzen segurki nor-nahi. Eta etzuen nor-nahi izan behar naski ondoko egunetan Ottarre zahar, Xabat eta Antsorlorekin biperra bezala errauste-

ko Arroxo, Vitoriano, Bettiri eta Mattiu! Bai eiki, Mattiu! Kantuek hala laudatzen duten Mattiu Aheztarra!

*«Mattiuren eskuraz geroztik pilota,
Deuser beba hobeki ez daiteke josta.
Jokoa du segura, adret eta presta,
Haren erreturnaren parerikan ez da...».*

Nausien nausiak badire beti eta Mattiuk ere Azkainen atxeman zuen-berea: Larru! Ondikotz Larruk gazterik Ameriketako bidea hartu zuen eta egundaino herrian nihork ez du jakiten ahal izan zer bilakatu den. Beldurtzeko da aspaldi hila dela, Azantza eta Kaskoia bezen pilotari handia zelarik, hek bezalako fama utzi gabe.

Larruren ondotik, jada behin aipatu dugun Xabat. Ez ditu hogoi urte izan ehar, lauetan hogoi hamar edo gehiago urtetan, hila dela Xabatek. Aise ezagutu dugu beraz eta, nahiz hiruetan hogoi zenbeit urte guk baino gehiago bazituen, adixkide handi ginen. Zer oren goxoak iragan ditugun elgarrekin, neguko arrts beltz batzuez, supazterean, hura bere partiden kondatzen ari, gu beharriak luzatuak aditzen! Bi sosen adimendua izatu baginu orduan, nola oro paper mutur batean hartuko gintuen! Horrengatik, ez ditugu oro ahantziak eta badakigu hameka aldiz Xabatek garaitu dituela bere denborako pilotari handienak, Bixente Beltza, Coutelier, Mattiu eta Betti barne. Beraz, pilotari handia zen Xabat eta hemen aipatzea zor zitzaion...

Huna orai Ganix, egundaino Azkainen izatu den pilotari hoberena, eskuz, eskularruz eta xixteraz bardin trebe baitzen. Oraino bizi da Ganx, lauetan hogoi urtetarat doala, eta segur bekundea belztuko du, norbeitek, haren espantuek hemen egin dituela heltzen bazaio beharrietarat, bainan egiak behar du bere bidea. Doala beraz egia hori, semearen ahotik, Euskal-Herriko lau hegaletarat...

Duela berrogoita hamar, hiruetan hogoi urte Kattalin delako bat omen zen Frantziako eta Espainiako (eta, dudarik gabe, munduko) esku-huskalaririk hoberena. Bada, igande arratsalde batez, Ganixek desafioz errautsi zuen Kattalin. Eta nola errautsi! 50 eta 6! Pasa marra lau metretan zuten: lau untzako pilota.

Ganixek bertze partidarik ere irabazi dio Kattalini: behin Nani Teillari, hamasei urtetako mutil gaztearekin, Zubieta, orduko sakari famatuena Kattalini lagun emanik. Hogoi liberaz zuten desafioa. Bertze behin, Grégoire Larronde apezgeiarekin, Kattalin bakarrik, ari ziren, bainan

libro, azkaindarrak ezkerka. Aldi huntan hainbertze sos galdu zuen Kattalinekin nun, zorren ordaintzeko, dirua prest norbeiti galdetu behar izan baitzion...

Eta ez uste izan Ganix Azkaingo plazan zela bakarrik pilotari handi. Nun-nahi hala zen eta nun-nahi frogatu du: Donibanen, Senperen, Saran, bertzeak bertze, Anastasio, Beheran, Xilar, Xobadoa eta bertze edozoinen kontra. Eta badakizue Nani Teillari eta Michel Larronde gazteekin nor garraitu zituen Saran? Maritx, Patxola eta Ziki. Bertze behin Zikirekin Ezpeletan, Bixkundia eta Hali. Aski erratea baita Ziki, Halti eta Bixkundiarekin arizan den pilotaria, segurki zerbeit bazela.

Bai, Ganix ederki ari zen eskuz... eta ahal bada, xixteraz oraino hobeki.

Saran, Maritx, Arroxo, Michel Larronde eta Nani Teillari lagun, Ganixek garaitu zituen Moxko, Larralde, Patxola, Battitta eta Elsope; Ezpeletan Bixente, Ziki, eta Ottarre aita-seeekin Ganixek irabazi zioten Xilar, Benat, Garat, Benito eta Bagoari. Ottarre zaharra botari; Senperen Larralde, Salaberri, Teillari eta Xabal zahararekin Ganixek, pilota jo guziz bide berrirat igorritz, errautsi, zituen Etchevers apezka, Barnetche ixtudianta, Moxko, Leiaburu eta Artoxigor; Itsasun, Ottarre bi anaia eta Zikirekin goizean, eta arratsaldean Ottarre hirur aita-seeekin aise amor emanarazi zioten Estebene, Salaberri, Larronde eta Benitori. Eta nola partidat horietan guzietan hirugarren xixtera bezala ari baitzen Ganix, erran ditake etzituela partidak lagunak jokoari esker irabazten bakarrik, bainan berak ere zerbeit egiten zukeela...

Eta pasaka? Pasaka, Ganix oroit da arizanik Diburtxio, Coutelier, Matias, Betti eta Mattiuren kontra bederen. Hamasei urte baizik etzituen Matiasekin, Betti eta Coutelier garaitu zituelarik hameka jokoz hamahiruetarat. Handik laster Harispe eta Xabat bere herritarrak lagun (17 urte zituen Harispek) Ganix arizan zen Mattiu, Piarres eta Coutelieren kontra: doidoia hirur joko egin zituzten hauk. Azkainen ez omen da egundaino hainbertze sos sartu nola orduan...

Xemartin Salaberri, jada behin edo bertze, hemen aipatua dugu. Azkaindarra zen, Ganixen koinata... beraz gure osaba. «Beso bipileko pilotaria» zaukun behin erran Xilar zenak harentzat. Peto zenbeit egiten omen zituen haatik errebotean. Hala hala pleka, xixterekin, hein hoberekeno pilotaria zen. Adin bateko azkaindarrek kondatzen dute Salaberri ikusi izan dutela Azkainen, Xilar eta Becas apezarekin Ottarre, Ostolope eta Harispe Getariakoari nausitzen. Alta pario gehienak Harispen alde omen ziren ba! Bertze behin Ganixekin, Ottarre eta Xilar garaitu zituen,

nahi bazuten eta ez. Uztaritzen handik laster galdu zuen haatik Cedet eta Senjanekin, Halti eta Xilarren kontra, bainan, galdu bazuen galdu, Salaberrik egun hartan orori frogatu omen zuen nun-nahi, noiz-nahi, nor-nahi bezenbat bazela.

Gizon maitea, alegera, pilotari leiala, orok maite zuten Lapurdin Salaberri eta segurki holako gizon eta pilotariak merezi izanen zuen gutartean omen handiago baten uztea. Zorigaitzez, aski gazterik pilotari adios erran behartu zitzaion, mugazaingoak denbora hartan ez baitzuen pilotako asti handirik uzten. Horrengatik, azkaindar eta Euskaldun gazte guzietan Salaberriren izena beti gogoan atxikiko dute Xilar eta Larrondorena atxikitzen dituzten bezala: hel bezenbat merezi du: eta bertze pilotari guzietan kantuak bezala kanta detzatela Salaberrirenak:

*«Ganix aipatu-eta orai noren aldi?
Hobe dut ematea koinataren berri.
Guziek badakite nor zen Salaberri:
Leialagorik ez da izan herri-herri...».*

Nani Teillari bizi da oraino, eta azkar; pilota aspaldi utzia du haatik. Gazte denboran partik ederrik irabazi du hoberenen kontra, eskuz, Azkainen eta Azkaindik kanpo. Bainan omenik handiena erreboteko botari bezala izatu du.

*«Euskaldunetan beti izan da botari:
Orotan hoberena ez ote Teillari?».*

Zenbat aldiz, desafiozko partidetan beretan, Xilar, Otarre eta bertzeek hura zuten nahi botatzeko. Hameka aldiz Teillari ibili da Espainian barna hango Irun, Elisseguy, El Manco eta gaineratekoen kontra. Teillari botarik ohore egiten dio beraz bere herriari eta hemen aipatzea zor zitzaion...

Eta orai, Ottarrerren aldi. Bainan hainitz balio ote du Ottarrerren aipatzea? Ez ote da izen hori bera guk erran detzazkegun guziak baino gorago mintzo Euskalduneri? Nor nun da Otarre ezagutu eta maitatu ez duenik? Hain berritan oraino xixtera besazpian joan zen Ybarnegaray bere adixkide eta jaun deputatuaren herrirat eta oro xoratu zituen!

Joko guzietan trebe zen Otarre: guzietan nausien nausi izana da hamasei urtetarik berrogoita hamarrez goititaraino, Mauletik Bilbaorat. Pilotaririk ote da, behin edo bertze —eta frangotan— garraitu ez duenik,

ala eskuz ala eskularruz, ala xixterarekin? Mintza ahal balite Biriaturko Ezkerra, Xilar, El Manco, Larralde, Jatxa... eta oro! Orok gauza bera erran lezakete: norbeit zela Otarre. Eta hortan aski.

Geroztik pilotaririk ez dugu Azkainen. Bat izan ginezaken haatik: Laurent Errandonea. Eskuz, Dongaitz zaharrena garaitu izan du; pasaka jada pare guti zuen, bainan erreboteko botari zen guzietan gainetik. Saran, Beran, Donibanen eta Urrunan jada frogak eginak zituen: Berterrexe eta Iturrainen heinekoa zen. Ondikotz, gerlak ereman dauku bertze hainbertze herritar bezala. Gaizo Errandonea! Nigarra heldu zauku egungo egunean ere begietarat mutil on, prestu eta lagunkin hartaz oroitzean! Bai, gaizo Errandonea!...

Zenbeit hilabete huntan Azkaingo plazarat igande arratsaldetan doazinek ez dute aski begi hamazazpi-hemezortzi urte dituzken mutiko mehats luxe batentzat: hain zartako ederra ematen dio pilotari ala eskuinaz ala ezkeraz! Ez dakigu Euskal-Herri guzietan baden gei pollitagorik. Dena dena, ez da dudarik ondoko egunetan pilotari berri handi bat izan dezakegula, eskuek eta besoak orai bezala atxikitzen badiote. Azken Azkaingo bestetan Nani Ibarburu ikusi dutenek Theodore eta Panpo famatuaren kontra, hala uste dute. Gaude beha.